

Mövzu 15. AZƏRBAYCAN NADİR ŞAHIN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ

PLAN

- 1. Nadirin şah seçkisi.**
- 2. Nadir şahın inzibati islahatı və köçürmə siyasəti**
 - 1. Nadir şahın aqrar islahatı.**
 - 2. Dini islahat cəhdi.**

Şah seçildikdən sonra Nadirin qarşısında bir sıra ciddi problemlər dururdu. Nadir şah ilk növbədə öz dövlətini möhkəmləndirməli, dağılmış iqtisadiyyatı bərpa etməli, ölkədə olan sosial problemləri nizama salmalı idi. Dövlətinin ərazisini yeni torpaqların tutulması ilə genişləndirən Nadir şah, mərkəzi dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Nadir şahın inzibati-ərazi dəyişikliyi, aqrar siyasəti və dini islahat təşəbbüsü onun güclü bir şəxsiyyət və dövlət xadimi olmasını sübut edir. Muller yazır: «Nadir... nəinki döyüş meydanında qəhrəmaq idi, həm də görkəmli, uzaqgörən ağıla malik şəxs idi; O, İran şahlığında idarəetməni və iqtisadi vəziyyətin qeyri qənaətbəxş olduğunu anlayır., İran ticarətini yenidən canlandırmaq üçün ürəkdən çalışırdı..., onun donanma yaratmaq cəhdi uğursuz olsada onun hər şeyi yaxşı başa düşməsindən xəbər verir».¹ R. Blaga yazır: İran Azeri kralları arasında Türkilik bilincinə sahib ender kişilərdən olan Nadir şah İran dəniz qüvvələrini kurması və islami mezhepler arasındakı çatışmalara son verməyə çalışması ilə Azeri tarixində önəmli yer tutmaqtaır».²

Nadir şah dövləti möhkəmləndirmək üçün ilk növbədə inzibati idarə sistemində dəyişiklik etməyə başladı. İlk əvvəl qurultayda ona qarşı çıxan düşmənləri ilə haqq-hesab çəkməyə başladı. İrsi bəylərbəyliyə vəzifəsinə sahib olan xanların bir hissəsi, o cümlədən Qarabağ-Gəncə bəylərbəyisi Uğurlu xan Nadirin şah seçilməsinə etiraz edərək, bunu qanunsuz bir addım hesab edirdi. Uğurlu xan Ziyad oğlu Səfəviləri qanuni şah kimi tanıyırdılar. Buna görə də Ziyadoğulları cəzalandıran Nadir Şah onların iqtisadi qüdrətini sarsıtmaq qərarına gəldi və inzibati dəyişiklik etdi. Ziyadoğulları Nadirə qarşı çıxdıqlarına görə Qazax və Borçalı əhalisi Gürcüstan valisinin tabeliyinə verildi. Qarabağ-Gəncə bəylərbəylərinin arxası olan Cavanşir, Otuziki, Kəbirli mahallarının əhalisi Xorasana köçürüldü. Qarabağın erməni (Vərəndə, Crabert, Gülüstan,

¹ Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü, Bakı 2003, s 69

² Rafael Blaga. İran halkları el kitabı. 1997. s 287.

Dizak və Xaçın) mülklərini bəylərbəyliyə tabeliyindən çıxarıb birbaşa şah idarəçiliyinə tabe etdi. Mirzə Adgözləbəy yazır: « Beləliklə Gəncə xanları tamamilə öz hüquq və səlahiyyətlərindən məhrum oldular, hakimiyyətin cilovunu onların əlindən düşdü və onlar qanadı sınımış quş vəziyyətində qaldılar».³

Nadir şah dövlət hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün Səfəvi dövlətində olan inzibati-ərazi bölgüsünü dəyişdirdi. Bütövlükdə Nadirin imperiyası 4 böyük vilayətə bölünmüşdü: 1)Azərbaycan (bu vilayətə Gürcüstan, Ermənistan və Qafqazda olan ərazilər daxil idi). 2)İran, 3)Xorasan, 4)Fars.

Səfəvi dövləti zamanı Azərbaycanda olan 4 bəylərbəyliklər–Şirvan, Qarabağ, Təbriz və Çuxur Səd bəylərbəyliklərinin hüquq və Çuxur Səd bəylərbəyliklərinin hüquq və üstünlüklərini yox etmək üçün onları Azərbaycan adı altında bir vilayətdə birləşdirib qardaşı İbrahim xanın hökmü altına verdi.⁴ Mənbələrdə İbrahim xanı «İkinci şah» da adlandırırlar. 1738-ci ildə İbrahim xan öldürüldükdən sonra onun oğlu Məhəmməd Əli bu vəzifə və titula sahib oldu.⁵ Bu addımla Nadir şah bəylərbəyilərin irsi hakimiyyətinə son qoyaraq onları hərbi və iqtisadi cəhətdən zəiflətdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şah əsas dövlət vəzifələrinə və vilayət hakimliyinə Əfşar tayfasından olan adamları təyin edirdi. Belə ki, 1739-cu ildə Cənubi Azərbaycanın hakimi Nadirin yaxın qohumu olan Əmir Aslan xan Əfşar təyin olunmuşdu. 1743-cü ildə Təbriz xanı, bütün Azərbaycanın sərdarı və İrəvan xanlığının baş komandanı Aşurxan Papalı Əfşar təyin olunmuşdu.⁶ Ümumiyyətlə, Nadir Azərbaycan ərazisində dövlət işlərinə və vilayət hakimliyinə Əfşar tayfalarından məmur və hakimlər təyin etməyə üstünlük verirdi. Nadir şah bu addımı Azərbaycanın onun imperiyasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi, təbii sərvətləri eləcədə strateji əhəmiyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Mərkəzi dövləti möhkəmlətmək və Səfəvi əyanlarının irsi hakimliyini, eləcədə onların hərbi- iqtisadi gücünü sarsıtmaq üçün onları bir- bir hakimlikdən uzaqlaşdırır, fiziki cəhətdən məhv edirdi. Bu və ya digər bəhanələrlə onları öldürtdürür, sağ saxladıqlarına isə çox az inanır və vilayət hakimiyyətinə yaxın buraxmırdı.⁷

³ Mirzə Adgözləbəy: Qarabağname; Qarabağnamələr I kitab, Bakı 1889, s 30-31. Musəvi T. «Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. Bakı 1965. s 57.

⁴ Rafael Blaqa. İran halkları kitabı. s 287.

⁵ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 111.

⁶ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 111.

⁷ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 125.

Səfəvi dövründə güclənmiş xanların (bu və ya digər tayfa başçıların) irsi hakimiyyətini sarsıtmağa başlayan Nadir şah, hərbi əyanların təmsalında özünə sosial, siyasi və hərbi arxa yaratmağa üstünlük verirdi. Nadir onlara qiymətli hədiyyələr verir və hərbi qənimətlərdən onlara çoxlu pay ayırırdı.

Hərbi əyanlarla yanaşı Nadir şahın dövlətində feodalların böyük hissəsini mərkəzi və yerli dövlət aparatında təmsil olunan mülki məmurlar (birokratik aparat məmurları) təşkil edirdi. Mülki məmurlar yerli etnik mənsubiyyətə malik idilər. Yerlərdə hakimiyyətin idarə olunmasında onlardan istifadə olunurdu. Bu əsasən vergi ödəyən yerli xalqın dili, adət-ənənəsi və yerli şəraitlə daha yaxından tanış olması ilə bağlı olmuşdur.

Mülki bürokratiya eyni deyildi. Bu qrupa böyük feodallar—mustofi əl-məmalik, ləşkər-nəvis, nazir-i buyutətə və eləcə də kiçik məmurlar –vergi yığanlar da daxil idilər. Mülki bürokratiya nümayəndələrinin çoxu Nadir şahın hərbi-feodal əyanların təsirinin məhdudlaşdırılması siyasətini müdafiə edirdilər. Yerli və mülki əyanlardan bəziləri dövlət strukturunda yüksək vəzifələrə qalxırdılar və Nadirin böyük inamını qazanmışdılar. Yüksək şiə ruhaniləri feodal sinifinin üçüncü böyük qrupunu təşkil edirdilər. Şiə ruhanilərinin mövqeyini zəiflətmək istəyən Nadir 1736-cı il Muğan qurultayında dini məsələ ilə bağlı tələb irəli sürmüşdü (bu barədə sonrakı fəsildə geniş dayanılacaq). Bundan başqa o, vəqf torpaqlarının müsadirəsini həyata keçirirdi. Bu addımı atmaqda Nadirin əsas məqsədi ruhani zümrəsini özündən asılı vəziyyətə salmaq idi.

Nadir şahın imperiyası tipik hərbi-feodal dövləti idi. Şahın hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. Nadir şah seçildikdən sonra Səfəvi dövlət idarəçiliyini ləğv etdi. Dövlət Şurası yaratsada mühüm məsələləri onsuz həll etməməyi tapşırırdı.⁸ Şah hakimiyyətini möhkəmləndirmək istəyən Nadir dövlət idarəçiliyində islahatlar həyata keçirdi. Muğanda şah seçilən kimi bir sıra dövlət vəzifələrini, o cümlədən böyük vəzir vəzifəsini ləğv etdi.⁹

Dövlətin bütün maliyyə idarələri birbaşa şahə tabe edildi. Müstofi əl-məmalik şah tərəfindən nəzarətə alınmışdı. Hər vilayət və əyalətlərdən dövlət vergilərinin vaxtında və tam şəkildə yığılmasına həmin vilayət və əyalətlərin hakimləri cavabdeh idi.

Vilayət hakimlərinin hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq üçün Nadir vilayətlərə məmurlar (vəkil) təyin edirdi. Bu vəkillər mərkəzdən təyin olunduqlarına görə hakimlərdən

⁸ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 105.

⁹ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 126.

aslı deyildilər. Şəhər hakimləri—kələntərlər də belə səlahiyyətə malik idilər.¹⁰ Bəzi hallarda vilayət hakimləri hərbi dəstələrin komandanlığından uzaqlaşdırılır və şahın yaxın adamlarından olan sərdarlara həvalə edilir.

Nadir şahın dövlətində ordunun rolu çox böyük idi. Şah ordudan istifadə etməklə kəndli üsyanlarını, tabe edilmiş xalqların azadlıq hərəkətini və feodal qruplarının çıxışlarını yatırırды.¹¹ Qeyd etmək lazımdır

ki, Nadir şah bilavasitə ordunun köməyi ilə ara müharibələrindən qalib kimi çıxmış və qoşuna arxalanaraq özünü şah elan edə bilmişdi. Nadir ilk vaxtlarda qoşun arasında çox böyük hörmətə malik idi. Nadirin ilk hərbi yürüşləri azadlıq mübarizəsi xarakteri daşıdığından ordu və əhali onu tam müdafiə edir və qəhrəman kimi qəbul edirdilər.

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə qoşun iki hissədən—daimi (nizami) və ayrı-ayrı tayfalardan təşkil olunmuş könüllü feodal dəstələrindən ibarət idi. Hər bir tayfa başçısı (köçəri) müəyyən sayda qoşun təşkil edib hərbi əməliyyatlarda iştirak etməli idilər. Nizami ordu sayca çox az idi. Hərbi əməliyyatların və hərbi yürüşlərin əsas ağırlığı köçəri tayfalardan təşkil olunmuş ordunun üzərinə düşürdü. Nadir şahın hakimiyyəti illərində cəmiyyətdə (oturaq kəndlilər) hərbi qulluğa cəlb olunurdular. 1738-ci il mayın 17-də Nadirin fərmanı ilə kəndlilərdən 8 min qoşun təşkil olunaraq Kelat qalasına göndərilməsi əmr olunmuşdu.¹²

Nadir şahın qoşununun sayı haqqında ayrı-ayrı fikirlər var idi. Bəzi mənbələrdə onun qoşunlarının sayı 200 minə, bəzi mənbələrdə isə 375 minə bərabər olduğu bildirilir. XVIII əsr rus diplomatlarının fikrincə Nadirin qoşununda 50-80 min adam olmuşdur. Bəzi mənbələrdə Nadirin qoşununda 40700 nəfər əsgər olmuşdur.¹³

Yuxarıda bəhs olunan iki qoşun hissəsindən başqa Nadirin ordusunda tufəngçi (12 min nəfər), keşikçi, carçı və digər dəstələr olmuşdur. Nadirin hərbi əməliyyatlarında artileriya çox böyük rol oynayırды. Nadir şahın ordusunda çox böyük nizam-intizam var idi. Heç bir əsgər qoyulan tələbləri poza bilməzdi. Nizam-intizamı pozan əsgər ağır şəkildə cəzalandırılırdı.

¹⁰ И. П. Пепрушевски. Очерки ..., с 119

¹¹ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 129.

¹² Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 130.

¹³ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 132.

Nadir şahın qoşun başçıları vəzifə pilləsindən aslı olaraq məvacib alırdılar. Birinci pillədə olan komandirlər (sərdar və sərkərdələr) bir il ərzində təqribən 1200-dən 500 tükənə qədər; ikinci pillədə olan komandirlər (sərhəyli və minbaşılar) 300-dən 100 tükənə qədər; yüzbaş və ondan aşağı pillədə olan komandirlər isə 60-30 tükən miqdarında əməkhaqqı alırdılar.¹⁴

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Nadir şahı hakimiyyətə aparan yol çox çətin olmuşdur. Bir-birinin ardınca olduqca ağır müharibələr aparmış, daxili ara müharibələrini və mərkəzdən qaçma meyllərini ortadan götürə bilmişdi. Bir-birindən güclü olan xarici dövlətlərə qarşı mübarizə apararaq Səfəvi ərazisini yenidən öz dövləti tərkibinə birləşdirə bilmişdi. Öz sərhədlərini müəyyənləşdirən Nadir ətraf dövlətlərə işğalçı yürüşlər təşkil etmiş və bir sıra qələbələr qazanmışdı.

Nadir şah möhkəmləndirmək üçün əsl dövlət xadimi kimi mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. Dövlətin inzibati-idarə sistemini yenidən təşkil etmiş bu və ya digər mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan hərbi-köçəri feodalları cəzalandırmışdı ki, bunlar da mərkəzi dövlət hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə imkan vermişdi.

Nadir şahın köçürmə siyasəti də əsasən dövlətçilik mənafeyi baxımından həyata keçirilirdi. Hələ şah seçilməmişdən əvvəl Nadir Xorasani möhkəmləndirmək, iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirmək üçün buraya ayrı-ayrı yerlərdən əhali köçürürdü. 1730-cu il 16 avqustda Təbrizi tərk edərək Xorasana getdiyi vaxt Azərbaycan, İran-İraqı və Fars vilayətlərindən 50.000-60.000 arası ailənin Xorasana köçürülməsi barədə əmr vermişdi: bu ailələrin arasında 12.000 Əfşar (o cümlədən 2000 qırxlı qoluna mənsub) ailəsi vardı.¹⁵ Qırxlılar Kübkan ətrafı ərazidə, digər Əfşarlar isə Qələtdə yerləşdirilmişdilər. Demografik qaydaları əsas götürərək hər bir ailədə 5 nəfər ailə üzvü götürülsə köçürülənlərin ümumi sayının xeyli adam olmasını görmək olar.

Nadir 1736-cı ilin payızında Bəxtiyari ölkəsinə cəza ekspedisiyası gedişində bəxtiyari tayfasının həftlənq qoluna mənsub 3000 ailəni Xorasana köçürür. Kirmanşahda olduğu müddət ərzində isə Nadir Malayir və Qələmrə Əli Şeker bölgələrində yaşayan Zənd tayfasının Əfqan işğalı zamanından davamlı olaraq talançılıqla məşqul olmasına görə onların cəzalandırılması barədə əmr verilmişdi.

¹⁴ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 138.

¹⁵ Dadaşova R. Göstərilən əsəri. s 190.

1735-ci ildə Gəncəni tutduqdan sonarə Nadir Qarsa hərəkət etmişdi. Qars tutulduqdan sonra 6000 erməni ailəsi Xorasana köçürülmüşdü. Tiflisi tutduqdan sonra 6000 gürcü ailəsi də Xorasana köçürülmüşdü.

Nadir şah seçildikdən sonra Gəncə bəylərbəyisi Uğurlu xan zəiflətmək üçün Qarabağın elat əhalisi—Kəbirli, Cavanşir və Otuzikiləri Xorasana sürüb Sərəxs torpağında məskun etmişdi.¹⁶ Sonralar Pənah xan Qarabağda və Qəbələ ətrafında Nadir şahə qarşı çıxış edərkən Cavanşirdə olan qövmlə elini, əğrabasını və camaatını tamamilə sürgün etdirmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şahın köçürmə siyasəti Xorasan və digər ərazilərdə onun mövqeyinin möhkəmlənməsi baxımından edilsədə, köçürülən əhalinin vəziyyəti xeyli çətinləşirdi. Köçürülən əhali yeni məskunlaşdığı ərazilərə uyğunlaşana qədər, təsərrüfatı yenidən başlayıb inkişaf etdirənə qədər çox çətinlik çəkirdi. Yolların çətinliyi isə həmin dövürdə olduqca əzab verici olmuşdu. Bir sıra hallarda köçürülən tayfalar yenidən icazəsiz öz əvvəlki yerlərinə qayıdırdılar.

Nadir şahın daxili siyasətinin əsas tərkib hissəsindən birini aqrara siyasəti təşkil edirdi. Aqrar islahat mərkəzi dövlət hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə və feodalların separatçılığının aradan qaldırılmasını təmin etməli idi. Aqrar islahat dövlət və xassə torpaq fondunun artmasına, ayrı-ayrı feodalların siyasi və iqtisadi mövqeyinin zəiflədilməsinə yönəlmişdi. Nadir şahın hakimiyyəti illərində torpaq kadastrı tərtib edilmişdi. Bu kadastrada ölkə ərazisindəki bütün münbit torpaq fondu müəyyən edilmişdi.

Məlumdur ki, XVIII əsrin ilk 30 ilində baş vermiş fasiləsiz müharibələr, üsyanlar və cəza dəstələrinin fəaliyyəti zamanı kənd və şəhər əhalisinin xeyli hissəsi qırılmış, şəhərlər talanmış, suvarma sistemi dağıdılmışdı.

Mənbələrin məlumatına əsasən hakimiyyətə gəldikdən sonra Nadir şah şəhər və kəndlərin iqtisadi vəziyyətini nəzərdən keçirdikdən sonra torpaqların abadlaşdırılması və dağıdılmış suvarma sisteminin qaydaya salınması haqqında əmr vermişdi.¹⁷ Ayrı-ayrı ərazilərdən kəndlilər tərk edilmiş torpaqlara köçürülür və bu torpaqları əkib becərirdilər. Nadirin fərmanı ilə bu torpaqlar dövlət torpaqları fonduna daxil edilirdi.

Dövlət torpaq fondu ayrı-ayrı iri feodallar əmlakının müsadirəsi hesabına da artırdı. Bu barədə mənbələrində xeyli məlumatlar vardır. Cənubi Azərbaycanda böyük torpaq

¹⁶ Mir Mehdi Xəzani, *Kitabi-Tarixi-Qarabağ*; *Qarabağnamələr II kitabı*, Bakı 1991, s. 103.

¹⁷ Arunova M.R. i K. Z. Aşrafən *Qosudartvo Nadir şaxa Afşara*. s. 67.

sahiblərindən biri olan Səməd bəy Təbrizinin əmlakı müsadirə olunmuş özü isə edam edilmişdi. Səməd bəyin 10 minlərlə iri buynuzlu mal-qarası, 100 minlərlə xırda buynuzlu hevanı, küllü miqdarda pulu, xeyli daşınmaz əmlakı və böyük torpaq sahəsi olmuşdur. Səməd bəy Azərbaycan hakimi Nadir şahın qardaşı İbrahim xanın yanında xüsusi nüfuz sahibi idi. O, İbrahim xanın car tayfasına qarşı yürüşdə iştirakının təhrikçisi kimi edam edilmişdi. Onun bütün əmlakı şah xassəsi naminə (sərkər-i xaseyi-şərifə) müsadirə edilmişdi.¹⁸

Dövlət torpaqları nəzərə çarpacaq dərəcədə bir sıra tayfaların əraziləri (ölkə) hesabına artmışdı. Belə torpaqların tayfalardan müsadirə yollarından biri köçəri adamların rəiyyətə çevrilməsindən ibarət idi. Bu tədbirlər bəzən elat tayfalarının məcburi şəkildə öz ərazilərinə təhkim edilməsi ilə həyata keçirilirdi. Bu zaman onlar dövlət mükəlləfiyəti hesab edilən əkinçiliklə məşğul olmalı idilər. Bəzi hallarda isə tayfa torpaqları xəzinə hesabına müsadirə edilirdi. Belə hallardə həmin ərazidə yaşayan əhali torpaqların icarədarlarına çevrilirdilər. Nadir şahın aqrar siyasətinin bu istiqaməti əslində yarım köçəri həyat tərzini pozur, ölkə sahibi olan yarımköçəri tayfaları oturaq həyat tərzinə xüsusiyyətlərinə alışdırır və yeni abad yaşayış məskənləri salınırdı.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində Nadir şahın dövlət torpaqları fondunun artırılması tədbirlərindən biri də şəxsi mülklərin satın alınması idi. Məsələn, şah dövlət məmurlarına əmr etmişdi ki, Xorasanda mülk sahiblərindən dövlət xəzinəsi hesabına torpaqları yüksək qiymətdə olsa satın alsınlar. Nadir şah şəxsi əmlak olan lakin əkilib-becərilməyən torpaqları alaraq dövlət fonduna daxil edir və bura digər ərazilərdən rəiyyətləri köçürürdü, onları əkinçiliklə məşğul olmağa məcbur edirdi. Dövlət torpaqlarının artırılması tədbirlərindən birini də vəqf torpaqlarının müsadirəsi təşkil edir. Şah Sultan Hüseynin vaxtında verilmiş vəqf torpaqlarının çoxu dövlət torpaqları ilə məşğul olan idarələrə verilmişdi. Burada götürülən gəlir ordunun təminatına sərf olunmalı idi. Mənbələrin məlumatına əsasən vəqf əmlakının müsadirəsi xəzinəyə bir milyon tümən gəlir vermişdi.¹⁹ Nadir şahın vəqflə bağlı bu addımı ali şiə rühanilərinin ciddi narazılığına səbəb olmuşdu.²⁰

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətində vəqf torpaq sahəsi

¹⁸ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 68.

¹⁹ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 68.

²⁰ Kərimov Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı 1977. s 159.

ölkənin torpaq fondunun xeyli hissəsini təşkil edirdi. Vəqflər əsasən dövlət vengilərindən azad olunduğu üçün ayrı-ayrı feodallar da öz torpaqlarının vəqf əmlakına çevirirdilər. Beləki, əmlakının hamısını, da yaxud bir qismini hər hansı bir vəqfə vəsiyyətlə verən şəxs bir qayda olaraq həmin vəqfin idarə işinə qarışmaqla yalnız gəlirin müəyyən bir hissəsini mənimsəmək hüququ alırdı. Əmlakını bir qrup adama vəfq kimi vəsiyyət edən şəxs isə mütəvililik (vəqf əmlakının rəisi) hüququnu özündə saxlayırdı.

XVIII əsrin I rübündə mülk sahiblərinin çoxu gəlirini dövlət vergisindən azad etmək, yaxud onu gizlətmək məqsədi ilə əmlaklarının hamısını övlad vəfqinə (təfvizi), ya da bir hissəsini müxtəlif vəqflərə daxil etmişdilər. Bu addımı atmaqda feodallar öz varislərini əmlaklarını itirmək qorxusundan sığorta edirlər. Ata öləndən sonra onun varislərinin aldadılıb torpağını itirməməsi üçün öz torpağını və ya əmlakını vəqfə çevirməklə varislərini maddi cəhətdən təmin etmiş olurdu. İkinci halda onların varisləri mütəvəllilik hüququnu itirsələr də həmin əmlakdan pay götürmək hüququnu özlərində saxlamışdılar. Buna görə də Nadirin apardığı müharibələr zamanı çox ciddi çətinliklər yaranmışdı. Xəzinəyə veriləcək gəlirlərin vəfq adı ilə gizlədilməsi böyük maliyyə problemi yaratmışdı. Xəzinə boş olduğu üçün ordunun təminatı ilə bağlı problemlər ortaya çıxmışdı. Ölkə ərazisinin çox hissəsinin işğallar altında olduğu bir vaxtda qoşunun xərcləri nağdı pulla ödənməli idi. Nadirin göstərişi ilə Azərbaycan valisi Lütfuli bəy şəhərlərin vaxtı ötmüş vergilərini toplayıb Azərbaycan qoşunlarının aylıq məvacibini vermişdi. Bir qədər sonra isə yəni 1733-cü ildə Nadir ölkədə bütün vəqf əmlakı gəlirinin xəzinəyə verilməsi haqqında fərman vermişdi. Bu fərmanla bir çox vəqflər yenidən ərəziyi-divana daxil olmuşdu.

Nadirin bu addımı yalnız ali şiə ruhanilərinin deyil eləcədə götürdükləri gəlirləri gizlətmək məqsədi güdən feodalların da ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. Hər iki sosial təbəqə əldə etdikləri küllü miqdarda gəliri itirdiklərindən bu siyasətlə razılaşa bilmirdilər. Nadir şahın bu siyasəti isə mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətmək yolunda böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə Nadir şahın aqrar siyasətində gördüyü əsas tədbirlərdən biri qoşun və vəzifəli əyanların məvacib alma sistemlərində edilən dəyişiklikdən ibarət olmuşdu. Bu məsələ böyük əhəmiyyətə malik idi. Nadirin əmri ilə vilayət hakimləri və vilayətin maliyyə işlərini aparan zabitlər öz məvaciblərini həmin sahələrə nəzarət edən məmurlardan alırdılar. Bu fərmana əsasən hər bir bəylərbəyi 1 il ərzində min түмән

məvacib alırdı.²¹ Bu məvaciblərin həmə-salə²² (Həmə-salə-«hər il», illik) sistemi ilə verilməsi uyğun idi. Həmə-salə aşağı təbəqədə olan feodallara, bir sıra din xadimlərinə, eləcə də feodal qoşununun müəyyən hissəsinə və bütöv hərbi hissələrə verilən məvacib idi. Bu sosial təbəqələr həmə-salə sistemi ilə müəyyən məbləğdə pul və müəyyən miqdarda ərzaq almaq hüququna malik idilər. Həmə-salə tiyulun bir növü olub qulluq adamlarına gəlirdən verilən illik məvacib idi ki, ömürlük müəyyən olumayıb, ancaq xidmət dövrü üçün nəzərdə tutulurdu. Həmə-salənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o müəyyən vəzifə ilə əlaqəli olub qulluq adamlarına xəzinədə qeydə alınmış xüsusi bərat (rəsmi məvacib sənədi) əsasında verilirdi. Səfəvilər dövründə verilən həmə-salə Nadir şahın hakimiyyəti illərində daha da genişlənməmişdi. Səfəvi şahlarının idarə dövründən fərqli olaraq, XVIII əsrin 30-40-cı illərində həmə-salə həm də hərbi-feodal əyalətlərə və vilayət hakimlərinə əvvəllər tiyul adı ilə bəxş edilən topaqların əvəzində verilirdi. Bu dövrün mənbələrində qulluq adamlarına həmə-salə verilməsi haqqında çoxlu məlumatlar vardır. Tiyulların verilməsi barədə məlumata isə rast gəlinmir.

1736-cı 1736-cı ildə taxta oturduqdan sonra Nadir şah Səfəvi sarayında mövcud olan bir sıra vəzifələri—qullar ağası, etimad-əd-dövlə, qorçubaşı, eşik-ağası və s. vəzifələri ləğv etmişdi. Bu vəzifə sahiblərinin hər birinə xəzinədən tiyul şəklində böyük əyalətlər verilirdi. Vəzifələr ləğv edildiyindən həmin tiyul sahələri də ləğv olunaraq xəzinə torpaqlarına qatılmışdı.

Vilayət hakimlərinə, hərbi vəzifədə olanlara və dövlət məmurlarına xəzinədən müəyyən miqdarda pul və ya ərzaq şəklində məvacib ayrılması həmin adamların mərkəzi hakimiyyətdən asılı hala düşməsinə xidmət edirdi. Nadir şahın bu addımı feodal və dövlət məmurların özündən asılı hala düşmələrinə və mərkəzi hakimiyyəti müdafiə etmələrinə yönəlmişdi.

Böyük bir imperiya yaradan Nadir şahın vergi ödəyən əhaliyə münasibətini şərti olaraq iki hissəyə bölmək mümkündür. Birinci mərhələ onun şah seçilməsinə qədər olan dövrüdü. Bu dövrdə o, xalqın gözündə ərəziləri düşməndən azad edən bir qəhrəman idi. Bu dövrdə Nadir xalqa münasibətdə çox mülayim rəfdar edirdi. Dövrün mənbələrindən olan məlumatlar bunu sübut edir. Nadir hər hansı mahala gələrkən burada yaşayan əhalinin onu təm-təraqla qarşılamalarına icazə vermir, toy-bayram etmələrini qadağan edirdi. Bu addımı

²¹ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Gösterilən əsəri. s 69

²² Həmə-salə institutu haqqında ətraflı bax. İ.P.Peterruşevski. Oçerki..., s 194-197.

ona görə edirdi ki, onsuzda pis vəziyyətdə olan əhali əlavə xərclərə düşməsin. Nadir daxili çəkişmələr və digər müharibər zamanı baş vermiş dağıntıları aradan qaldırır, nizam-intizamı bərpa edirdi. Nadir vilayət hakimlərindən, şəhər başçılarından, məhkəmə və digər məmurlardan verilən şikayətləri araşdırır, günahkarları rütbə və xidmətlərini nəzərə almadan cəzalandırırdı. Şəhərdə gəzərək ticarətin yüksəlməsi və şəhərlərin inkişafı barədə ayrı-ayrı adamlardan məsləhətlər alırdı.²³ Nə qədər ki, ərəzilərin azad olunması prosesi gedirdi Nadir əhali ilə mülayim rəftar edir, kəndlilər və şəhər əhalisi ona bu mübarizədə kömək edirdi. Nadir şah seçildikdən sonra isə vəziyyət dəyişməyə başladı. Belə ki, ordunu silah-sursatla və ərzaqla təhciz etmək üçün əhalidən vergi toplanması və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirmək tələb olunmağa başladı. Vergi və mükəlləfiyyətlərin qaydaya salınması Nadir şahın aqrar siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bu zaman artıq dövlətçilik marqları ilk yerə keçmişdi. Dövlət və şah torpaqlarında, dini idarələrin və ayrı-ayrı feodalların torpaqlarında yaşayan rəiyyətlər formal olaraq icarədarlar hesab olunurdu. İcarədarlıq irsi idi. Torpaq və otlaq sahələrindən istifadə üçün rəiyyət və elatlar renta verməyə məcbur idilər. Rentanın hər üç növü (işləyib ödəmə, məhsul və pul) alınırdı.

Nadirin aqrar siyasətinin ilk günlərində işləyib ödəmə və pulla müqayisədə məhsul rentasına daha çox üstünlük verilirdi. Ancaq XVIII yüzilliyin 40-cı illərindən pul məhsul rentasını sıxışdırıb, aqrar siyasətə uyğun olaraq tədricən daha üstün mövqe qazanırdı. İşləyib ödəmə rentası bütün müsəlman ölkələrində olduğu kimi əkinçilik təsərrüfatında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə dövlət və feldalların arasında bölgüdən görünürdü. Nadir şahın dövrünün rəsmi vergi sənədi «Dəftəri rokbəyi Nadiri» tərtib olunmuşdur. Bu sənəd əvvəlki kadastlar əsasında hazırlanmışdı. Nadir şahın vergi siyasəti əslində onun aqrar siyasətinin tərkib hissəsi olub eyni məqsədə xidmət edirdi. Şahın 1739-cu ildə ölkə əhalisinin bir hissəsini, müəyyən vergi növündən azad olunması barədə verdiyi fərman vergi siyasətinin mahiyyətini açıqlayır. İ.P. Retruşevskiyə görə bu dövrdə vergi və mükəlləfiyyətlər iki yerə bölünmüşdü. Birincisi daimi vergilər olub, rəsmi vergi sənədlərində dəqiq qeyd alınır, ikincisi isə fəvqəladə hadisələrlə bağlı olub dəftərə qeyd olunmurdu.²⁴ Nadir şahın əmri ilə dövlətin ehtiyaclarına uyğun dəfələrlə pul və məhsul şəklindən əlavə vergilər və müxtəlif hadisələrlə bağlı cərimələr alınmışdır. Nadir şahın hakimiyyət dövründə vergi və

²³ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 106.

²⁴ Petruşevskiy İ.P. Göstərilən əsəri. s 279.

mükəlləfiyyətlərin əsasını torpaq və gəlir vergisi (malcəhət, üşr, çobanbəyi, nəticə,vocux-i zərbxana); can vergisi (sər-şamar, yasaq-kəş, cizyə) qoşunun təminatı (ulufə, sürsat, əsbi-çapar) hərbi xidmət mükəlləfiyyəti (çərik); Şah və dövlət məmurları üçün vergi (rusumat, məhbulat, peşkəs, xəraci-mütərəddidin); dövlət və feodalların xeyrinə olan biyar və yol rüsumu olan rəhdari idi. Veginin miqdarı müəyyən ərazinin sahibkara hansı şərt ilə verilməsindən daha çox asılı idi. Malı-cəhət-mal (əmlak, mülkiyyət) və cəhət (vergi obyektı) adlı iki tərkibdən ibarət olub mənaları mahiyyətini üzə çıxarır. Əkinçilik təsərrüfatından alınan renta vergisinin əsası malcəhətdir. Bəhrə əslində elə malcəhəti təşkil edirdi. Ancaq bəzən xərac vergi mükəlləfiyyəti daşıyan əhalidən alınan vergilərin məcmusu mənasında işlədilmişdir. Bu vergi əsasən natura və qismən pulla ödənilirdi. Nadir şah 1745-ci ildə bu verginin pulla yığılmasına göstəriş vermişdi. Əvvəl qeyd olunduğu kimi fərmana görə müəyyən bölgələrdə yaşayan əhali bu vergidən 3 il müddətində azad olunmuşdur. Ancaq bu imtiyaz tiyul və xassə torpaqları ərazisində yaşayan əhaliyə aid edilməmişdir.²⁵

Üşr vergisi orta əsrlərdə mövcud olmuş və gəlirin onda biri qədər məhsulla alınır. Çoban bəyi vergisi rəiyyət və elatdan istifadə müqabilində alınır. Sər-şomari hər kəsdən alınan vergi idi. Nadir şahın fərmanına əsasən bu vergini xalisə torpaqlarını becərən rəiyyət üç il müddətində müddətində ödəməkdə davam etmişdilər.

Yasaq-kəs-yalnız elat tayfalarından alınır. 1739-cu il fərmanına əsasən bu vergi 3 il müddətinə ləğv edilmişdi. Nadir şah qeyri müsəlmanlardan alınan cizyə vergisini 1736-cı ildə ləğv etmişdi.²⁶ 1739-cu il fərmanı ilə erməni, gürcü, yəhudi, hindli və digər xalqların cizyə vergisi tamamilə ləğv edilmişdi. Dövlət məmurları, əyanları və zabitləri hesabına yığılan ixracat vergisi müəyyən ərazilərdə üç il müddətinə ləğv edilmişdi. Əvvəllər könüllü şəkildə verilən peşkəs vergisi artıq daimi vergilər sırasına qatılmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi və mülkiyyətlərin çox hissəsi qoşunun təminatına sərf olunurdu. Ordunun məvacibi, silahi və ərzaq təminatı böyük vəsait tələb edirdi. Ordunun tələbatı üçün yığılan üləfə və sursat vergisi dövrün ağır vergilərindən idi. 1741-ci ildə Nadir şah Dağıstana yürüşə hazırlaşarkən 100 minlik ordunun bütün xərci yerli əhalinin üzərinə düşmüşdü. Nadir şah əvvəlki illər ərzində alınmayan vergilərin toplanmasını əmr etmişdi.²⁷

Yuxarıda qeyd olunan vergi və mükəlləfiyyətlərdən başqa əhalinin əsgərlər tərəfindən

²⁵ Petruşevskiy İ.P. Göstərilən əsəri. s 267.

²⁶ Petruşevskiy İ.P. Göstərilən əsəri. s 284.

²⁷ Əliyev F.M Göstərilən əsəri. s 150.

qarət olunması haqqında mənbələrdə küllü miqdarda məlumatlar vardı. Nadir şahın ordusunda nizam-intizam güclü olmasına baxmayaraq müharibələrdə iştirak edən əsgərlərin qələbədən sonra və eləcə də müəyyən ehtiyacları ödəmək üçün qarətlə məşğul olması heç də təəccüblü deyildir. Əsgərlərin müəyyən hissəsinin əhalini qarət etməsi yerli əhaliyə maddi cəhətdən ziyan vurmaqla yanaşı, əhalinin mərkəzi hakimiyyətdən narazılığını da artırırdı.

Nadir şahın hakimiyyəti illərində mükəlləfiyyətlər sırasında çərik özünəməxsus yer tutmuşdu. Çərik feodal qoşun növü olub əvvəllər yalnız elat tayfalarından toplanırdı. Oturaq təsərrüfatla məşğul olan rəiyyət isə bu mükəlləfiyyətə cəlb olunmurdu. Nadir şahın hakimiyyəti illərində isə çərik mükəlləfiyyəti rəiyyətlərə də aid edilmişdi. Məsələn 1737-ci ildə Həmədan sərdarı Lütəli xan 3 min kəndlini orduya cəlb etmişdi. Tez-tez kənd əhalisinə əmr verirdilər ki, hər ailədən orduya bir nəfər göndərsinlər.²⁸

Qala və başqa ümumi binalar tikilərkən, yol çəkilən zaman, taxta yaxud başqa inşaat materialları daşınan vaxt habelə dövlət, həm də yerli sakinlər üçün görülən məcburi işlərə biyar mükəlləfiyyəti deyilirdi. Kəndlilərin sahibkarların xeyrinə gördüyü pulsuz işlərdə biyar deyilirdi. Nadir şahın dövründə bu mükəlləfiyyət qalırdı. Xorasanda və başqa yerlərdə tikintilər, Xəzəryanı bölgələrdə neft, duz çıxarılmasında kəndlilər biyar mükəlləfiyyəti yerinə yetirirdilər.²⁹ Bu dövr üçün xarakterik olan nəticə adlı vergi ehtimalki mükəlləfiyyətli əhalinin alver və mənfəətindən tutulub xəzinəyə verilən vəsaitdir. Bu vergidən də əhali 1739-il fərmanı ilə 3 ilə azad olunmuşdular.³⁰

Yol gömrük rüsumu olan rəhdarini tacirlər və mallarını başqa yerlərə aparıb satan sənətkarlar ödəyirdilər. Beləki bu Təbrizdən Rəştə gedən ticarət yolu üzərində altı gözətçi məntəqəsi var idi. M.R. Arunova qeyd edirdi ki, bu gözətçi məntəqələrinin hər birinə kömrük rüsumu verilirdi. O cümlədən Rəştlə İsfahan arasındakı 8 keçid karvansaraya eyni rüsumun verildiyi göstərilmişdir. Əslində rəhdari yolların təhlükəsizliyini qoruyan xüsusi hərbi alayların maliyyələşdirilməsi üçün alınırdı. Ölkə daxilində hər bir vilayətin özünün karvan yollarını qoruyan gözətçiləri vardı. Ancaq ticarət karvanlarından vilayət ərazisindən keçərkən yalnız bir məntəqədə rəhdari alınırdı. Təbrizlə Rəşt arasında 6 yaxud, Rəştlə İsfahan arasında 8 keçiddə verilən vəsait rüsum deyil, əslində karvansaray xərcləridir. Digər

²⁸ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s. 82.

²⁹ И.П. Петрушевский Очерки. с. 290.

³⁰ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s. 83.

tərəfdən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rəhdari kömrük rüsumundan daha çox karvan yollarının gözətçiləri üçün alınan vəsaitlər idi.

Tacirlər isə mallarını satmaq üçün gətirdikləri şəhərlərdə bac gömrük rüsumu verirdilər. Rəşt şəhərinə giriş zamanı tacirlər mallarının ümumi dəyərinin 3% həcmində gömrük rüsumu (bac) ödəyirdilər.³¹ Satılan məhsulların gömrük rüsumunda fərqləri vardı.

Zərbxanalar bu dövrdə iltizamla ayrı-ayrı şəxslərə də verilir. Zərbxana gəlirindən *bocuh-i zərbxana* adlı vergi alınır. Nadir şah yeni vergi kadastro ilə vergi tarifində xeyli dəyişiklik etmişdi. İrəvanlı Simsonun əsərində maraqlı məlumatlar az deyildir. O, yazır ki, 1738-ci ildə Eçmiədzinin mülk və əkinlərini siyahıya almaq üçün maliyyə məmurları göndərilmişdir. Rəhimsiz və güclü Nadir şah əmr etmişdir ki, ölkə üzrə bütün növdən olan gəlirin hər il bir dəfə siyahı üzrə yoxlanışı aparılsın.³² Əslində göründüyü kimi şahın vergi siyasəti dövlətin möhkəmləndirilməsi siyasətini güddüyü üçün onun rəhimsizliyini deyil güclü dövlət başçısı olduğunu təsdiq edir. Bu isə Eçmiədzindən gəlir götürən dini rəhbərliyin maraqlarına uyğun deyildi.

Nadir şah aqrar siyasətinə uyğun olaraq əhalinin böyük əksəriyyətini əsas vergilərdən (*mal-cəhət*, *mütəvəcihət-i mülkisər-şamar*, *xarac-i mütərəddin*) azad etməmişdir. Eyni zamanda xalisə torpaqlarında işləyənlər əsasən vergilərdən azad olunmamışdılar. İri torpaq sahibləri xeyrinə toplanılan vergi və mükəlləfiyyətləri ləğv olunmamışdı. Vəqf əmlakının gəliri (1733) ordu xərclərinə cəlb olunmuş, bir çox əmlaklar saxta yollarla vəqf əmlakı tərkibinə daxil olunduğu üçün alınıb əraziyi-i divan, yaxud xassə əmlakına daxil edilmişdi. Ancaq Nadir şah şiə ruhaniləri ilə ciddi qarşıdurmaya girmək istəmədiyindən vəqf torpaqlarını xəzinəyə vergi ödəməkdən azad etmişdi.

Aqrar islahat keçirən Nadir şahın məqsədi dağılmış olan kənd təsərrüfatını dirçəltmək idi. Bu məqsədlə o 3 il müddətinə mülkədar və azad kəndliləri müəyyən vergidən azad etmişdi. Lakin Nadir şahın aqrar islahatı gözənilən nəticəni vermədi. Yeni-yeni müharibələr, üsyanların yatırılması və eləcə də dövlət məmurlarına və qoşuna nağd pulla məvacib verilməsi xəzinənin pulu ehtiyacını çoxaltmışdı. Küllü miqdarda nağd pula tələbat vergilərin artırılmasına səbəb olmuşdu. Bu isə kəndlilərin və digər vergi ödəyənlərin sosial vəziyyətini çətinləşdirmişdi. İmperiya daxilində iqtisadi əlaqənin və əmtəə-pul mübadiləsinin zəifliyi, eləcə də ağır vergi və mükəlləfiyyətlər dövlətin zəifləməsinə, xalqın narazılığının

³¹ Arunava M.R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s84

³² Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 85.

artmasına gətirib çıxartdı. Dövlətin möhkəmlənməsi istəyi ilə həyata keçirilən aqrar islahat gözlənilən nəticəni vermədi. Yalnız vergi ödəyən təbəqələr deyil eləcədə feodal qrupları arasında da narazılıq olduqca güclənmişdi. Bu isə ölkə daxilində üsyanlara və saray çəkişmələrinə, sui-qəsdlərə səbəb olmuşdu.

Nadir şahın apardığı islahatlar nə qədər dövlət maraqlarına xidmət etsədə onu idealizə etmək olmaz. Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı baş vermiş üsyanlar bunu sübut edir. Vergilərin artırılması, əhalinin köçürülməsi, böyük xərc tələb edən işğalçı yürüşlər xalqın vəziyyətini olduqca pisləşdirmişdi. Azərbaycanda XVIII əsrin 30-40-cı illərində Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı geniş xalq çıxışları başlamışdı (bu barədə ayrıca danışılacaqdır).

Nadir şahın dini islahatı.

Nadir şahın dini baxışları ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqları var. Nadir dinə münasibətdə biganəlik göstərmişdi.³³ Nadirin dövlətçilik mənafeyi baxımından şiəlikdən uzaqlaşaraq İmam Cəfər Sadiq məzhəbini qəbul etməsi tədqiqatçıların arasında fikir ayrılığı yaratmışdı. Əslində isə Nadir şah seçilənə qədər tam şəkildə şiə məzhəbinə qulluq göstərmişdi. 1732-ci ildə türklərə qarşı qələbələrini Heydər (Həzrəti Əli nəzərdə tutulur) ailəsi və 12 müqəddəs imamın şərəfinə həsr etmişdi. Nadir Fars bəylərbəyisi Məhəmmədəli xana yazmışdı: «Bu gün düşmənlərimiz (türklər) üçün darmadağın olan və şiə təriqəti üçün şad gün, Əli ardıcıllarının taleyinə şər niyyətlə təcavüz edənlərin əzilən günün olmaqla böyük gündür»³⁴. Göründüyü kimi Nadir özünü şiələrin təəssübkeşi kimi göstərmişdi. Bundan başqa Məhşəd alınarkən Nadir İmam Rza məqbərəsinə böyük ehtiram və qayğı ilə yanaşmışdı. Nə qədər ki, şiə (şiəlik) nərdivanı onun tərəqqisinə xidmət edir, Nadir onu itələyə (uzaqlaşdır) bilməzdi. İlk vaxtlar ardıcıl şiə olmasına (öz övladlarına Rzaqulu, İmamqulu kimi adlar qoyuşdu), şiə məzhəbinə böyük hörmət, sədaqət bəsləməsinə baxmayaraq, Nadir siyasi qazanc naminə dini qurban verməkdə tərəddüd etməmişdi. V. Minovski yazır: «Nadir qəflətən öz dini siyasətini dəyişir və İran taxt tacına yiyələnmək üçün ...Şah İsmayılın

³³ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 139.

³⁴ Dadaşova R. Göstərilən əsəri. s 383.

qoyduğu xətti belə inkar etmişdi.» 1736-cı il Muğanda Nadir qurultay iştirakçıları qarşısında belə bir çıxış etmiş və iştirakçılar qarşısında 3 tələb qoymuşdu. Nadirin çıxışında deyilirdi: «Həzrəti Məhəmməd (S) peyğənbər zamanından 4 xəlifə bir-birinin ardınca xilafətdə oturdular. Hind, Rum və Türkünistan onların xilafətinə inanırlar. İranda da əvvəllər o məzhəbə inanırdılar. Şah İsmayıl Səfəvi sünni məzhəbini qaranlıqda qoyub şiə məzhəbinə rəvac verdi, bundan əlavə o biri xəlifələri lənətləndirməyi ortaya atdı. Əvam və ovbaşlar həyacan yaratdı. İran torpağını qanla çalxadı, fitnə-fəsad çoxaldı. Nə qədər ki, bu biabırçı ideya var, müsəlmanlar arasında bu fəsad aradan getməyəcəkdir. Əgər İran əhalisi mənim sağlığını, ölkənin rahatlığını istəyirsə, bu məzhəb bizim babalarımızın əqidəsinə müxalifdir, ona etina etməyib sünnü məzhəbinə itaət etsinlər. Amma İmam Cəfər Sadiq (ə) peyğəmbərin övladı, İranın məzhəbi o həzrətin yolu ilə gedir, onu özlərinə əsas məzhəb bilənlər o məzhəbdə də qalsınlar.³⁵

XVIII əsrin 30-cu illərində belə bir müraciətlə Azərbaycan və İran ərazisində əyanlar, rühanilər qarşısında çıxış etmək çox böyük iradə tələb edirdi. Əhalisinin böyük əksəriyyəti şiə fanatına çevrilmiş bir dövlətin əhalisi qarşısında belə bir tələb qoymaq və onun qəbul edilməsinə müvəffəq olmaq yalnız Nadir şahın iradəsinə və şəxsiyyətinə uyğun gəlirdi.

Qurultay iştirakçıları qarşısında Nadirin qoyduğu ikinci tələb məhz dini məzhəblə bağlı idi. «Şiə məzhəbi ilə yanaşı sünnü məzhəbinədə hörmət olsun, bundan sonra Ömərə, Osmana lənət oxunmasın, bu barədə heç nə yazılmasın, ondan ötrü ki, bu iki məzhəb iki millət arasında (Osmanlı imperiyası nəzərə tutulur R.) çoxlu qan tökülməsinə səbəb olmuşdur. Çünki bu barədə nə bizim Quranımız, nə də Peyğəmbərimiz bir şey deyibdir. Bunu cahil və kutbeyinlər ortaya atıblar. O da biz ilə osmanlılar arasında böyük qırğın, ölkələrin dağılması və böyük əsarətə səbəb olubdur. Bundan sonra biz ilə osmanlılar arasında ixtilaf və müharibə olmayacaq. Çünki hər ikimiz bir peyğəmbər və Qurana itaət edirik. Dinimiz birdir. Əgər sünnülər əlləri döşlərində, biz isə əlləri sallaq-yanında namaz qılırıqsa, bu, düşmənçiliyə səbəb olmamalıdır. Hər kəs öz əqidəsinə xidmət, onun istədəyi kimi rəfdar etməlidir. Sünnülər Məkkə ziyarətinə gedəndə onlara əziyyət verməməliyik. Gərək onlar da öz zəvvarlarımız və qardaşlarımız kimi rəftar edək.»³⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, Nadirin bu addımı türk və müsəlman dünyası üçün çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Dini ideologiyanın

³⁵ Qüddusi M.H. Nadir şah. s 158.

³⁶ Qüddusi M.H. Nadir şah. s 159.

bir məxrəcə gətirilməsi türk və müsəlman dünyası arasında olan düşmənçiliyin səbəblərindən ən azı birinin aradan götürülməsi demək idi. Bu qərarın qəbul olunması xristian dövlətlərinin qızıqdırma tədbirlərinin ardan qaldırılması demək idi. Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında XVI-XVII yüzillərdə aparılan müharibələrdə Qərbi Avropa dövlətlərinin tutduğu mövqe, onların hər iki dövlət arasında olan münasibətləri qızıqdırmaq tədbirləri hər bir tarixçiyə məlumdur. XVIII yüzildə I Pyotrun işğalçı yürüşləri, onun varislərinə yazdığı vəsiyyətnaməsində də, Osmanlı İran arasında olan münasibətlərdə sünnü-şiə məsələsindən necə istifadə etmək barədə göstərişlər verilmişdi. «Türkiyə ilə İran dövlətləri arasında müvazinəti fitnə-fəsadla elə pozmaq lazımdır ki, onlar bir-biri ilə dil tapa bilməsinlər. Həm İran, həm də Türkiyəyə Avropa xalqları ilə təmas tapmağa imkan verməmək. Əgər bu ölkələrin müsəlmanları göz açıb hüquqlarını qansalar, o bizə böyük zərbə olar. Həm Türkiyə həm də İranın din xadimlərini ələ almaq və onlar vasitəsi ilə sünnü-şiə ixtilaflarını qızıqdırmaq lazımdır».³⁷ Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alsaq Nadir şahın dini islahatının necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini görmüş oluruq.

Muğan qurultayında iştirak edən osmanlı elçisinə Nadirin şah seçilməsi və onun şiəlikdən əl səkdiyi xəbər verildi. Qurultaydan Osmanlı sarayına ayrıca bir elçilik göndərildi.

Şiəlikdən dönüb İmam Cəfər məzhəbinə keçmək barədə qərarın mətni Osmanlı dövlətinə göndərildi. Şiələrin altıncı imanı Cəfər Əs-Sadiq VIII əsrdə yaşamışdır. O, bütün ömrünü dinclik içərisində keçirmiş və 765-ci ildə vəfat etmişdir. O, xüsusi tenoloji sistemin yaradıcısıdır. Bununla yanaşı Cəfər əs-Sadiq dini-hüquqi məktəbdə yaratmışdı ki, bu məktəb cəfərilik cərəyanıdır. Sünnülər Hənəfi, Safei, Hənbəli, Malikiliklə yanaşı Cəfərilik məzhəbini də tanıyırdılar. XVIII yüzildə Məkkədə Cəfərilik məzhəbi böyük nüfuz qazanıb Kəbəə ətrafında namaz qılmaq üçün yer almışdı. Bu dövrdə müsəlman aləmində Cəfəri dini-hüquqi məktəbinə meyl xeyli artmışdı. Elə Nadir də həmin dövrdə bu məzhəblə maraqlanıb dini-siyasi mülahizə və xüsusi ilə dövlətlərarası münasibətləri

yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə onu qəbul etmişdi.³⁸

1736-cı ilin martında Osmanlı tərəfdən Gəncəli Paşa İran tərəfdən isə Mirzə Məhəmməd arasında iki dövlətin münasibətlərini nizama salmaq üçün danışıqlar başlanmışdı. Əldə olunmuş razılığa əsasən 4 başlıca şərt irəli sürülmüşdü ki, şərtlərdən

³⁷ Bax. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişindən 1870-ci illərə qədər. s. 479.

³⁸ İslam. Bakı 1989. s. 124-125.

ikincisi Osmanlıların Cəfəri Sadiq məzhəbini qəbul etmələri və Kəbədə bu məzhəb üçün yer ayrılmasından ibarət idi. Gəncəli Paşa bu şərtləri qəbul etmək səlahiyyəti olmadığını bildirdikdən sonra Nadir şah sülh müqaviləsinin şərtlərini müzakirə etmək və özünün şah seçildiyini bildirmək üçün İstanbulla Əbdülbağı xan Mirzə Əbdül-Qasım və üləmaların rəisi molla Əli Əkbərin başçılığı ilə elcilik göndərdi. 1736-cı ilin iyulunda İstanbulla gələn nümayəndəlik dəftərxana rəisi İsmayıl Əfəndi, Mustafa Əfəndi və Rafiq Əfəndi ilə görüşdülər.³⁹ Müqavilənin əsasən ikinci şərti böyük diskusiyaya səbəb oldu və onun İran və Türkiyənin din xadimlərinin birgə müzakirəsinə verilməsi qərara alındı. 1736-cı il sentyabrın 28-də Türkiyə ilə İran arasında müqavilə imzalandı və Osmanlı sarayı Nadirin şah seçilməsini tanıdı.

1736-cı ilin sentyabrında İstanbuldan çıxan Osmanlı elçiliyi 1738-ci ilin mayında Nadirabada Nadir şahın sarayına gəldilər. Türkiyə sultanı Nadirə yazdığı məktubda dinlə bağlı şərtin qəbul edilməməsi üçün üzürxaxlıq edirdi. Nadir Osmanlı elçisinə dini məsələyə aid şərtlərin əsas olduğunu bildirərək danışıqların başa çatmadığını bildirdi. Beləliklə iki ölkə arasında münaqişə tam şəkildə başa çatmadı.⁴⁰

Sonrakı illər ərzində Nadir şah Türkiyəyə elçilər göndərərək sultan tərəfindən dini məzhəblə bağlı şərtlərin qəbul olunması tapşırığını verirdi. Lakin sultan yenə də məktub göndərərək bu tələbləri qəbul edə bilmədiyi üçün üzürxaxlıq edirdi. Sultanın məktublarından birinə yazdığı cavabda Nadir göstərmişdi ki, onun əsas məqsədi Türkiyə ilə dostluğun möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Buna görə də Cəfəri məzhəbinin qəbul olunmasına çalışır. Bu məzhəb qəbul edilmədikcə iki ölkə arasında düşmənçilik də aradan qaxmayacaqdır. Nadir şah yazırdı ki, bu məsələni həll etmək üçün özü ordusu ilə Türkiyəyə gələcəkdir.

Şiəlikdən əl çəkdiyini Nadir şah bir sıra əməli işlərlə sübuta yetirmişdi. Beləki, 1742-ci ildə Dərbənddə olarkən Nadir şah bütün şiələrin sünnülüyü qəbul etmələri haqqında əmr vermişdi. Bundan sonra 1743-cü ilin dekabrında Nəcəf şəhərində yeni bir dini yığıncaq keçirdi. Bu yığıncaqda bütün İran, Əfqan, Bəlx, Buxara və s. din alimləri yığılmışdılar. Nadir alimlərdən ibarət bir heyət yaratdı ki, sünnü, şiə təriqətləri arasında olan ixtilafları aradan götürsünlər. Uzun müzakirələrdən sonra Nadir şah buyurdu: «Əgər İran xalqı bizim səltənəti və rahat yaşamağı istəyirsə bundan sonra dörd xəlifənin xəlifətini qəbul edib

³⁹ Mustafazadə T.T. Göstərilən əsəri. s. 202.

⁴⁰ Босворд К.С. Мусильманские династии. М. 1971. с. 231.

onlar haqqında pis danışmağı aradan götürməli, həm də həqq olan İmam Cəfəri-Sadiqin əqidəsinə inanmalı və onlara hörmət etməlidir.⁴¹

Bu yığıncaqda Osmanlı dövlətinə elçi göndərildi və onlardan beş beş məsələ tələb edildi. Bu məsələlərin ucu dini məzhəblə bağlı idi.

1. İran xalqı köhnə əqidələrini buraxıb həqq olan məzhəbi-Cəfərinə qəbul ediblər, rumun (Türkiyə) qaziləri, alimlər və Əfəndilər onu beşinci məzhəb hesab etsinlər.
2. Kəbədə nəscidül hərəmin 4 böyük şəxsiyyətə – dörd məzhəb rəhbərlərinə mənsubdur. Bu məzhəbin rəhbərləri də Şafei rüknündə onlara şərik olublar. Onlar da ayrılıqda Cəfəri (şiə) əqidəsilə namaz qılsınlar.
3. Hər il İran tərəfindən Məkkədə Əmirhac (Məkkə ziyarətinə gedənlərin başçısı) təyin olunanlara da Misir və Şam əmiri hacıları kimi ehtiram edilib məqsədə çatmalarına Osmanlı dövlətində də şərait yaransın ki, İran hacıları rahat Kəbə ziyarətinə getsinlər.⁴²

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələlərdən ziyarətə gedənlərə şərait yaradılmasını və Cəfəri məzhəbini Osmanlı dövləti qəbul etmiş, qalan məsələlər isə müzakirə üçün üləmə yığıncağına verilmişdi.

Nadir şahın Osmanlı imperiyası ilə dostluq münasibətləri qurmaq istəyi müsbət nəticə vermədi. Hərbi əməliyyatlar 1746-cı ilə qədər davam etdi. 1744-1746-cı illərdə olan hərbi əməliyyatlarda Türkiyənin üstünlüyü nəzərə çarpsada, Nadir şah da bir neçə döyüşlərdə qələbə çalmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman beynəlxalq vəziyyət və feodal qruplarının mərkəzdənqaçma meyilləri Nadirə müharibəni davam etdirməyə çətinlik törədirdi. Buna görə də Nadir Osmanlı dövləti ilə sülh bağlamağa razı idi. Tərəflər arasında 1746-cı il sentyabrın 4-də Kürdanda (Tehran yaxınlığında) sülh müqaviləsi imzalandı.⁴³ Nadir şah öz vəziyyətinin çətinliyini başa düşdüyü üçün ilk dəfə olaraq Cəfəri məzhəbinin tanınması və Kəbədə beşinci rükn olması təklifini irəli sürmədi. Müqavilə 1639-cu il müqaviləsi əsasında bağlanmışdı. Müqavilədə əsas üç şərt var idi. Birinci, Türkiyə Nadir şahın təəbələrini Məkkə ziyarətinə Bağdad və ya Suriyadan maneəsiz getmələrinə icazə verməli və yolda onları himayə etməli idi. İkincisi hər iki dövlət bir-birinə diplomatik nümayəndəlik göndərməli idi. Üçüncüsü isə

⁴¹ Qüddusi M.H. Nadir şah. s 163.

⁴² Qüddusi M.H. Nadir şah. s 163; Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 143.

⁴³ Qüddusi M.H. Nadir şah. s 204.

hər iki tərəfdən olan əsirlər geri qaytarılmalı idi. Bu müqaviləyə olunan əlavələrdə Məkkə ziyarətinə gedənlərdən vergilərin alınmasını nizama salırdı.⁴⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, sünnülərlə şiələr arasında ixtilafların ardan qaldırılması yolunda Nadir şahın atdığı bu addım o dövr üçün çox cəsarətli addım idi. Bu addım tərəflər arasında tarixən formalaşmış düşmənçilik yaradan idealogiyanın aradan qaldırılması yolunda zamanənin hökmüdarının qeyrətli cəhdi idi. Bu addımla Nadir hər iki ölkənin sünnü-türk əhalisinin rəğbətini qazanmaq və düşmənlərini isə mənəvi cəhətdən məğlub edib dağıtmağı nəzərdə tutmuşdu. K. Bosvort yazır: Nadir çox güman ki, İran və Türkiyə arasında uzun illər davam edən şiə-sünni münaqişəsinə son qoymağa cəhd edir, onikiimamilik şiəliyindən dövlət dini kimi imtina etdiyini və şiəliyin çox yumuşadılmış forması olan VI İmam Cəfəri Sadiqin mənəvi rəhbər olacağı yeni imamla bağlı məramını bəyan edir. Təəssüf ki, bu barışıq jesti osmanlılarla münasibətdəki gərginliyi aradan qaldırmadı.⁴⁵

Nadir şahın dini islahatı yalnız türk-müsəlman dünyası ilə yaxınlaşmağı nəzərdə tutmurdu. Bu islahatın həyata keçirilməsində Nadir şahın digər məqsədləri də var idi. Bu məqsədlərdən biri Nadir şahın və onun varislərinin hakimiyyətlərinin dini cəhətdən qanuniləşdirilməsi, digəri isə əllərində böyük sərvət toplamış şiə din xadimlərinin mövqelərinin zəiflədilməsindən ibarət idi.

Səfəvi dövləti yarandıqdan sonra şiəlik dövlət dini elan edilmişdi. Səfəvilərin qohumluq şəcərəsi Məhəmməd peyğənbər və İmam Əliyə çatdırılmış və onların hakimiyyəti tam şəkildə qanuniləşdirilmişdi. İki əsirdən artıq bir vaxtda hakimiyyətdə olan Səfəvi sülaləsi öz hökmüranlıqlarını və hakimiyyətin varisliyini müsəlman-şiələr arasında qəbul etdirmişdirlər. Buna cavab olaraq Nadir şahın həmin ideologiyadan uzaqlaşması və yeni dini ideologiyaya arxalanması hakimiyyətin varisliyini təmin etməli idi. A. Müller yazır: O, (Nadir) bunu Əli tərəfdarları olan Səfəvilərdən qopardığı hakimiyyəti üzərindəki qeyri-qanunilik ləkəsini təmizləmək, Şah Hüseynin dövründə ruhanilərin həddindən artıq güclənmiş qüdrətini qırmaq və öz şahlığını qonşu sünni əfqan və özbəklərin birləşdirilməsi yolu ilə böyütmək yolunda əsas maneəni dəf etmək üçün edirdi.⁴⁶ Nadir şah rahat buraxacağı təqdirdə şiə ruhanilərinin istənilən vaxt Təhmasib və ya onun oğlu Abbasın

⁴⁴ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 143.

⁴⁵ Босворт К.Э. Мусульманские династии. с. 231.

⁴⁶ Мюллер А. « История Ислама: с основания до новейших времен: (перевод с немецкого под редакцией Н.А.Медникова). Том III С. Петербург 1896, с 412-113.

hakimiyyətini bərpa etmək üçün xalq arasında olan təsir qüvvələrindən istifadə edəcəklərindən arxayın deyildi. Buna görə də Nadir qurultay iştirakçılarından onun və varislərinin hakimiyyətini tam tanımağı tələb edirdi.

1736-cı il şah seçkisində irəli sürdüyü tələblər içərisində şiəlik təriqəti ilə bağlı məsələdə Nadir şah qəti fikirdə olduğunu ona etiraz edən mollabaşını öldürməklə nümayiş etdirmişdi. Cəfəri təriqətinin beşinci məzhəb kimi qəbul olunması tələbinə mollabaşının münasibətini öyrənmək istəyən qurultay iştirakçıları onun etirazı ilə qarşılaşmışdılar. Mollabaşı Nadir şaha etiraz edərək «dini qayda-qanunlar Allah tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir və hakimlər bu qaydalara yeniliklər gətirməməlidirlər, çünki bu yeniliklər ağır nəticələr verə bilər»⁴⁷ deyərək cavab vermişdi. Mollabaşının öldürülməsindən sonra şiə ruhaniləri yeni məzhəbin qəbul olunmasına razılıq vermişdilər.

Orduya arxalanan Nadir 1736-cı il qurultayında real gücün kimin əlində olduğunu nümayiş etdirdi. Şah seçildikdən sonra Nadir dövlətinin ərazisində böyük təsirə malik olan şiə ruhanilərinin iqtisadi və siyasi mövqelərini sarsıtmağa başladı. Torpaqların və vəqf əmlakının müsadirə edilməsini ruhanilərin mövqelərinin zəifləməsi yolunda atılan addımlardan ən başlıcası hesab etmək olar. Mənbələrin məlumatına əsasən Nadir şah şiə ruhanilərinin nümayəndələrini çağıraraq vəqf əmlakından gələn gəlirlərin hara və necə xərclənməsini soruşmuşdu. Bunun cavabında ruhanilər bildirmişdilər ki, gəlir əsasən ruhanilərə əmək haqqı

verilməsinə, mədrəsə və məscidlərdə dövlətin çiçəklənməsi, öz hökmüdarlarının silahının güclənməsi üçün dua edənlərin məvacibinə sərf olunur. Bunun cavabında Nadir bildirmişdi ki, çox güman ki, göylər sizin dualarınızı eşitməmişdir. Çünki artıq əlli ildir ölkə tənəzzül edir, yadelli işğalçılar və qiyamçılar ölkəni qarət etmişlər. Yalnız indii Allah öz mərhəməti ilə ölkənin və xalqın şərəfini qorumaq üçün Nadirin əsgərlərini seçmişdir, onlarda bu yolda öz canlarından keçirlər. Elə buna görə də ruhanilərin gəliri onlara çatmalıdır.⁴⁸

Şahın fərmanı ilə vəqf torpaqlarının çoxu müsadirə edilməli və onlardan gələn gəlir qoşunun təminatı və məvacibini ödəmək üçün xəzinəyə verilməli idi. Onun fərmanı yerinə yetirildi. Əlbətdə Nadir şahın bu tədbirləri ali rühani zümrəsinin nizamılığına səbəb olmuşdu. Ali rühani zümrəsi dəfələrlə xalqın və əsgərlərin şaha qarşı çıxmalarını təşkil

⁴⁷ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Gösterilen əsəri. s 120.

⁴⁸ Arunova M. R və Aşrafyan K.Z. Gösterilen əsəri. s 121.

etmək istəmişdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, geniş xalq kütləsi bu islahatları çox yaxşı qarşılamışdılar. Çünki belə bir şaiə gəzirdi ki, vəqflərin müsadirəsi nəticəsində kəndli təsərrüfatları bütün vergilərdən azad ediləcəkdir. Lakin müsadirə edilmiş torpaqlar vergidən azad edilmədilər.

Nadir şahın ali şiə zünrəsinin mövqelərini zəiflətmək və məhduləşdirmək istəyi heç də onun digər məqsədləri üçün din və ruhanilərin xidmətindən imtina etməsi demək deyildir. Əslində o, ruhaniləri özündən asılı hala salmaq istəyirdi.

Nadir şahın daxili və xarici siyasətini müdafiə edən ali şiə ruhaniləri öz vəziyyətləri ilə barışmalı olmuşdular. 1743-cü ildə Nadir şahın çağırdığı dini disputda ali şiə ruhaniləri şiəliyi lənətləyərək islam dininin iki təriqətinin birləşdirilməsinə razı oldular. Bununla da onlar yenədə Nadirin dini islahatını müdafiə etdilər. Buna baxmayaraq İran şiə ruhanilərinin bir hissəsi qəti şəkildə şiəlik dünyagörüşlərində qalmışdılar.

Vəqf torpaqlarından və vəqf əmlakından gələn gəlirlərin azaldılması şiə ruhanilərini çox məyus etmiş və narazılıqlarını artırmışdı. V.Minorski yazmışdır: «Nadirin maddi üstünlüklərdən məhrum etdiyi şiə din xadimləri özlərini xüsusi ilə aldadılmış hesab etdilər. Şiəliyə həsir edilmiş kitablarda Nadirin hərəkətləri şər qüvvəyə xas bir davranış kimi təsvir olunurdu.⁴⁹ Ali şiə ruhanilərini dövlət işlərinə qarışmaqdan uzaqlaşdırmaq Nadir şahın dini islahatının tərkib hissələrindən biri olmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, vəqf əmlakının müsadirəsi nəticəsində ali şiə rühani zümərəsinin mövqeyi xeyli zəifləmişdi.

Bir sıra tədqiqatçılar⁵⁰ Nadir şahın apardığı dini islahatların onun islam dininə biganəliyi kimi təqdim etmək istəyirlər. Xristian missionerlərinin verdikləri məlumatlara əsaslanaraq Nadir şah belə bir qiymət vermək əslində müsəlman tarixinə qərəzli münasibət kimi qiymətləndirilməli və islam dinini saxtalaşdırmaq cəhdi kimi dəyərləndirilməlidir. Əslində Nadir şah qatı müsəlman idi. Onun şiəlikdə ən çox Cəfərililyə rəğbəti olmuşdur. Cəfərililyə rəğbət göstərməsi onun türk afşar soyundan olması və yuxarıda qeyd edilənlər kimi dövləti möhkəmləndirmək və türk-müsəlman dünyasında düşmənçiliyə son qoymaq istəyi kimi qiymətləndirilməlidir. Nadirin bir çox səhvləri olub, lakin onu dini fanatizmdə günahlandırmaq olmaz. Onun şiələri təqib etməsi bir həqiqətdir, lakin o, bunu yalnız dünyavi səbəblərdən edirdi.

⁴⁹ Dadaşova R. Göstərilən əsəri. s 386.

⁵⁰ Arunova M. R. Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri. s 139.

Çox təəssüf ki, Nadir şahın dini islahatı gözlənilən nəticəni vermədi. Nadir şahın dini islahatı təkcə Azərbaycan və İranın gələcəyi üçün deyil, həm də bütün islam və türk dünyası üçün böyük rol oynaya birlərdi. Nadir şahın ölümü ilə qurmuş olduğu dövlət parçalandı və Nadirin islahatları, o cümlədən dini islahatı yarımçıq qaldı. Tarixin verdiyi şans itirilmiş oldu.

Sosial-iqtisadi münasibətlərin kəskinləşməsi və Azərbaycanda Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı üsyanlar.

Antiiran çıxışlarının ilk əlamətləri XVIII əsrin 30-cu illərinin birinci yarısında, İran-Türkiyə müharibəsinin gedişi dövründə meydana çıxsa da, bu çıxışlar öz zirvəsinə XVIII əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısı 40-cı illərin əvvəllərində çatdı. Xalq hərəkatının əsas səbəbi amansız hərbi-feodal diktatura rejiminin qurulması, feodal istismarının görünməmiş həddə çatması, şah ordusunun Azərbaycanda dəfələrlə cəza ekspedisiyaları təşkil etməsi ilə bağlı idi.

Azərbaycanda xalq mübarizəsinin əsas xarakterik xüsusiyyəti istiqlaliyyət və feodal istismarına qarşı mübarizənin qovuşmasından ibarət idi.⁵¹ Artmaqda olan hərbi xərcləri ödəmək məqsədi ilə Nadir şah amansız vergi siyasətinə əl atmışdı ki, bu da xalq kütləsinin onsuzda ağır olan vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirmişdi. Azərbaycanda antiiran hərəkatının özünəməxsus əlamətlərindən biri də hərəkat iştirakçılarının sosial tərkibinin geniş olması idi. Xalq hərəkatında aşağı zümrənin bütün təbəqələrindən başlayaraq feldallara qədər hamı iştirak edirdi.

Türkiyə və İran qoşunlarının hücumları nəticəsində artıq 1736-cı ildən Azərbaycanda aclıq tüğyan etməkdə idi. Aclıq və bahalıq haqqında məlumat verən A. Kretasi yazır ki, təkcə Muğanda deyil, bütün Təbriz vilayətində, Gəncə, Qazax, Lori, Gürcüstan, Naxçıvan və İrəvanda da çörək çatışmırdı. Bir man buğda 300 tümənə satılırdı.⁵² Rusiya rezidenti Koluşkinin 20 dekabr 1737-ci il tarixli məktubunda da aclıq və bahalığın tüğyan etməsi barədə xəbər verilirdi.⁵³ Dözülməz yaşayış və yaddelli ağalığa qarşı başlanmış xalq çıxışlarını yatırmaq üçün Nadir cəza ekspedisiyaları göndərmək taktikasına əl atdı. 1737-ci ildə Azərbaycana 20 minlik qoşunla gələn Nadirin qardaşı İbrahim xan Car, Tala, Muxax

⁵¹ Алиев Ф.М. Антииранские выступления ..., с. 110.

⁵² Алиев Ф.М. Антииранские выступления ..., с. 131.

⁵³ Yənə orada. s. 131.

əhalisinin çıxışlarının əvvəlcə danışıqlar yolu ilə sakitləşdirməyə müvəffəq olsa da, 1737-ci ilin yayında yenidən çaxnaşma baş verdi. İbrahim xan tərəfindən məğlub edilən dəstələr Dağıstana çəkilərək gizələndilər. 1738-ci ildə 30 minlik qoşunla çaxnaşma ocağını söndürmək üçün İbrahim xan Car istiqamətində yürüşə başladı. İbrahim xanın Car yürüşü haqqında yürüş iştirakçısı İran tarixçisi Məhəmməd Kazım məlumat verir. Onun məlumatına görə Car və Tala əhalisi Gürcüstan, Qarabağ və Şirvan qoşunlarının da iştirak etdiyi güclü İran ordusunun hücumunu eşidib kömək üçün Qazıqumıq hakimi Surxay xan və Tabasaran üsmisilə müraciət etdilər. Tezliklə Tabasaran, Xınalıq, Ağzıpara və Kurakidən Car əhalisinə 20 minlik yardım gəldi.⁵⁴ Üsyançıların birləşmiş qüvvələrinə Divanə İbrahim və Xəlil başçılıq edirdi. Tərəflər arasında ilk toqquşma nizami İran ordusunun üstünlüyü ilə başa çatdı. Üsyançıların qüvvəsini lazımınca qiymətləndirməyən İbrahim xan düşməni bir zərbə ilə aradan götürmək fikrinə düşdü. Canik dağı yaxınlığındakı dar bir dərədə İbrahim xanın qoşunları tələyə düşdü. İran ordusunun böyük bir hissəsi başda İbrahim xan olmaqla məhv edildi, sağ qalanlar isə qaçmaqla canlarını qurtardılar.⁵⁵ Qaynaqların məlumatına görə, üsyançılar 1500 tüfənglə, 3 top və çoxlu hərdi sursat ələ keçirdilər.⁵⁶ Bununla kifayətlənməyən üsyançılar Bakı qalası istiqamətində hərəkət edərək onu mühasirəyə aldılar. Bakı hakimi Səlim xan Bakı buxtasında qışlayan rus donanmasından yardım, xüsusilə də bir neçə top alaraq, top atəşi ilə üsyançıları geriye oturtmağa müvəffəq oldu.⁵⁷

Car üsyanı və qardaşı İbrahim xanın ölüm xəbərini Hindistanda eşidən Nadir şah 1739-cu ildə obdal Qəni xanın başçılığı altında Azərbaycana cəza dəstələri göndərdi. Qəni xan öz qoşunlarını Cənubi Azərbaycana, Xorasan və Gürcüstanın hərbi dəstələri ilə gücləndirərək 1741-ci ilin fevralında Alazan vadisinə yaxınlaşdı.⁵⁸ İran qoşunları çətinliklə olsa da üsyançıların müdafiə istehkamlarını ələ keçirdilər və bir neçə ay ərzində Car və Tala kəndlərini qarət etdilər. Sağ qalan əhali qaçıb dağılışdılar, yaşayış məskənlərində heç bir həyat əlaməti qalmadı.⁵⁹

⁵⁴ Yənə orada. s 134.

⁵⁵ Əliyev M.F. Göstərilən əsəri. s 135.

⁵⁶ Хроника войн Джара в XVIII столетии, с. 30.

⁵⁷ Əliyev M.F. Göstərilən əsəri. s138.

⁵⁸ Хроника войн Джара в XVIII столетии, с.33-34.

⁵⁹ Bakıxanov A.A. Göstərilən əsəri. s 120-121.

1741-ci ilin yazında Orta Asiyaya yürüşünü başa vuran Nadir şah 100 minlik ordu ilə Şimali Azərbaycan və Dağıstana yürüşə başladı.⁶⁰ Bu böyük ordunun bütün xərcləri yerli əhalinin üzərinə düşürdü. Nadir bütün vergi imtiyazlarını ləğv edərək, çox böyük qəddarlıqla ötən illərdən qalmış vergi borclarının toplanmasına başladı. Ordunun ləng hərəkətini görən Nadir Fətəli xan başda olmaqla yüngül süvari ordusunu Cara göndərdi. Dağlarda gizələnmiş üsyançılarla ilk döyüş Fətəli xanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. İrandakı rus diplomatlarının məlumatına görə, bu döyüşdə İran tərəfi iki min nəfər itirdi.⁶¹

1741-ci il yayın əvvəlində Şamaxıya gələn Nadir Heydər bəyin başçılığı ilə 10 000 nəfərlik dəstəni üsyançıların arxasınca göndərərək, özü isə 35 000 qoşunla Bərdə, Qələbə və Şahdağ istiqamətindən Qazıqumıqa doğru hərəkət etdi.⁶² İran ordusu üsyançıları elə bir vaxda yaxaladı ki, rəhbərlik arasında ixtilaf yaranmışdı. Buna görə də İran qoşunlarının ilk hücumlarına davam gətirməyərək dağlara dağılmışdılar və Nadirin qoşunlarının irəliləməsi üçün yol açıldı. İran ordusu üsyançıların ailəsinə divan tutdu. Öz xalqlarına xəyanət edən Surxay xan, Tarkov şamxaka, Tabasaran üsmisi Nadirin hüzuruna gələrək əhv olundular.⁶³

Feodalların xəyanəti dağlıların müdafiəsini sarsıtsa da, üsyançılar silahı yerə qoymadılar. Geri çəkilən üsyançılar İran qoşunlarını naməlum yerlərə apararaq qəfildən onlara basqın edirdilər. Nadiri hər şeydən çox üsyançı dəstələrinin gecə hücumları narahat edirdi. Əhali bütün ərzaq ehtiyatını özü ilə apardığı üçün Nadirin ordusunda aclıq başlandı. İrəliyə yürüşü dayandırılan Nadir şah Çox kəndi yaxınlığındakı Andail dairəsində baş verən döyüşdə məğlubiyyətə düşərək öldü.⁶⁴ Qışın yaxınlaşması və aclıq Nadiri müvəqqəti dayandıraraq Şirvana qayıtmağa vadar etdi. Mənbələrin məlumatına görə, Şirvan bölgəsində də, tez-tez çaxnaşmalar baş verir, üsyançı dəstələri İran ordusuna hücumlar edir və qarətçiliklə məşğul olurdu. Buna görə də Nadir Şirvana deyil, Dərbəndə çəkilməyə məcbur olsa da, burada ordunu ərzaqla təmin edə bilmədi. Nadir ordunun bir hissəsini Şamaxı və Muğana göndərməyə məcbur oldu. Dərbənd yaxınlığında, sonralar «İran-xarab» adlanan yerdə⁶⁵ qışlayan Nadir 1742-ci ilin əvvəlinə qədər Azərbaycan və Car-Balakəndən kömək alan Dağıstan üsyançıları ilə uğursuz mübarizə apardı.

⁶⁰ Butkov P.Q. Göstərilən əsəri. I cild, s. 211.

⁶¹ Əliyev M.F. Göstərilən əsəri. s. 154.

⁶² Bakıxanov A.A. s. 121.

⁶³ Yəni orada.

⁶⁴ M.R. Arunova, K.Z. Aşrafyan, Göstərilən əsəri. s. 193-200.

⁶⁵ Левиатов В.Н. Очерки..., с. 111.

Yazın gəlməsi ilə Nadir dağlılara qarşı cəza tədbirlərini gücləndirdi. Yürüş boyu Nadiri Surxay xan və şamaxılılar müşayət edirdi.⁶⁶ Nadirin bütün cəhətlərinə baxmayaraq üsyançıları tabe etmək mümkün olmadı və Türkiyə sərhəddindən həyəcanlı xəbərlər gəldiyi üçün Nadir ordunu Azərbaycandan keçmək türk sərvətlərinə yaxınlaşmaq və beləliklə də orduya bərəkətli Azərbaycan ərazisində dinclik vermək qərarına gəldi. İlk dayanacaq üçün Şabran seçildi. Lakin Nadir yanılırdı. Çünki aclıq buradan da yan keçməmişdi. Butkovun yazdığına görə, işbaz adamlar insan ətindən qatlama düzəldib satırdılar. Nəticədə insanlar və heyvanlar kütləvi şəkildə qırılırdı. Samurdan Şabrana qədər 55 verstəmək yol insan və heyvan leşləri ilə dolmuşdu.⁶⁷ Nadir Şabrandan Muğana getməli oldu. Nadir Şirvanda da xalq üsyanları ilə qarşılaşdı və Nadir Ərdəbil vasitəsilə Təbrizə qayıtdı. Cənubi Dağıstan və şimali-şərqi Azərbaycandakı üsyançılara qarşı yönəlmiş 1741-1742-ci il kompaniyası İran üçün çox ağır başa gəldi. Çox kəndi yaxınlığında İran ordusunun məğlubiyyəti xəbəri bütün Avropaya yayıldı və Nadirin məğlubedilməzliyi haqqında mif dağıldı.⁶⁸

1743-cü ildə Şimali Azərbaycanda İran ağalığına qarşı daha bir üsyan qalxdı. Şirvan əhalisi özünü Səfəvi sülaləsinin varisi elan edən yalançı I Sam Mirzənin ətrafında toplandı. 1743-cü ildə Şirvanda bir-birinin ardınca iki yalancı Sam Mirzə üsyanı baş verdi. Bu üsyanların əsas hərəkətverici qüvvəsi xalq kütləsi olsa da, üsyanda bəzi yerli feodallar da iştirak edirdi. Tədqiqatçı Q. Abdullayevin fikrincə, bu xalq hərəkətinin əsas rəhbəri məlum deyildir.⁶⁹ Şirvan üsyançılarının vahid proqramı, mübarizənin gələcək perspektivləri haqqında aydın təsəvvürləri yox idi.

1743-cü ilin əvvəlində Avaristanda peyda olan I Sam Mirzə belə bir məlumat yaydı ki, o, Sultan Hüseynin oğludur və İsfahanın əfqanlar tərəfindən mühasirəsi zamanı etimadüddövlə Məhəməd Mömincanın köməyi ilə paytaxdan qaçmağa müvəffəq olmuşdur. Sam Mirzə Gürcüstan və Krımda gizlənmiş, Nadirin Dağıstanda məğlubiyyətindən sonra Avaristana gəlmişdi. F.M. Əliyevin fikrincə, Sam Mirzəni Şirvana Türkiyə hökuməti göndərmişdi və onun köməyi ilə İran hakimiyyətini devirmək istəyirdi.⁷⁰ İran tarixçisi Məhəmməd Mirzənin fikrincə, Sam Mirzənin ətrafına tezliklə 20 minə qədər adam toplaşdı və Qazıqumuq hakimi Surxay xan da ona qoşuldu. Sam Mirzə və Surxay xan 15 minlik qoşunla yeni Şamaxını ələ keçirdilər. Nadir şah oğlu Nəsrullah Mirzəni böyük ordu ilə

⁶⁶ Bakıxanov A.A. s. 122.

⁶⁷ Butkov P. Göstərilən əsəri. s. 226-227.

⁶⁸ Левиатов В.Н. Очерки..., с. 111.

⁶⁹ Q. Abdullayev. Göstərilən əsəri. s. 80.

⁷⁰ Əliyev F.M. Göstərilən əsəri. s. 166.

Şamaxıya göndərməklə yanaşı, yerli qarnizonları möhkəmləndirmək məqsədi ilə Gəncə, Qarabağ, Çuxursəd, Əhər, Qaradağ və Muğana 10-20 minlik hərdi hissələr göndərdi.

Sam Mirzə əhalini öz tərəfinə cəlb etmək üçün Nadir şahın müəyyən etdiyi bütün vergiləri ləğv etməklə, xalq kütlələri arasındakı böyük populyarlıq qazandı. Lakin Sam Mirzənin qələbələri uzun sürmədi. Qış qurtaran kimi Şamaxıya yaxınlaşan İran ordusu Nəsrullah Mirzənin başçılığı altında Şirvan düzündəki döyüşdə üsyançıları məğlub etdilər. Sam Mirzə qaçarkən ələ keçirilib qətlə yetirildi. Surxay xan isə Dağıstana qaçaraq gizlənməyi bildi.⁷¹ Nəsrullah Mirzə Hedər xanı Şamaxı hakimi təyin etdikdən sonra geriye qayıtdı.

1743-cü ilin payızında Şirvan bölgəsində yeni yalançı Sam Mirzə peyda oldu. İran tarixçiləri Minzə Mehdi xan Astrabada, Məhəmməd Kazım və Rzaqulu xan Hidayətin məlumatına görə, II Sam Mirzə sosial mənşəyinə görə yoxsullar içərisindən çıxmışdı.⁷² Şirvandan Səfəvi sülaləsinin beşiyi olan Ərdəbili ziyarət etməyə gələn Sam Mirzə burada yerli feodalları öz tərəfinə cəlb etmək və Şirvana qayıdaran üsyan rəhbərliyini öz əlinə almaq niyyətində idi. II Sam Mirzə belə bir şayiə yaymışdı ki, güya Şirvanda ona qədər fəaliyyət göstərən Sam Mirzə onun qaçmış qulu olmuşdur.⁷³

Çox ehtimal ki, Sam Mirzə Şirvanda özünə tərəfdar tapa bilməmişdi. Belə ki, İbrahim xan Afşar tezliklə onu ələ keçirib burnunu kəsmiş və buraxmışdı. «Burnu kəsik» ləqəbini alan Sam Mirzə Dağıstana gələrək Surxay xanın oğlu Məhəmməd xanla ittifaq yaratmağa nail oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, həm birinci, həm də ikinci Sam Mirzə Şimali Azərbaycanda təkcə şiə əhalisi deyil, sünnüləri də öz tərəfinə cəlb edə bilmişdilər. İngilis səyyahı C.Hanveyin məlumatına əsasən, Sam Mirzənin tezliklə ətrafına topladığı 16 000 min nəfərin əksəriyyətini ləzgilər təşkil edirdi. G. Hanvey bu hadisə ilə bəzi təhqirlərə yol verərək, Sam Mirzənin Nadirin qardaşı İbrahim xan tərəfindən ələ keçirilərək burnunun kəsildiyini göstərir. Lakin Sam Mirzəni ələ keçirən 1738-ci ildə Carda öldürülən İbrahim xanın oğlu İbrahim olmuşdur.⁷⁴ Tədqiqatçı B.N.Leviatov da bəzi səhvlərə yol verərək II Sam Mirzəni Sultan Hüseynin böyük oğlu Səfi Mirzə ilə eyniləşdirərək onun Türkiyənin əlaltısı olduğunu göstərir.⁷⁵ Azərbaycan tarixçiləri A.Əbdürrəhmanov və Q.Abdullayev də öz əsərlərində Səfi mirzəni Sam Mirzə ilə eyniləşdirirlər.⁷⁶ Tədqiqatçılardan yalnız

⁷¹ M.R. Arunova, K.Z.Aşrafyan, Göstərilən əsəri. s. 205.

⁷² Əliyev F.M. Göstərilən əsəri. s. 167.

⁷³ Yenə orada. s. 168.

⁷⁴ Əliyev F.M. Göstərilən əsəri. s. 169.

⁷⁵ Leviatov V.N. Göstərilən əsəri. s. 114-115.

⁷⁶ A.Əbdürrəhmanov. Göstərilən əsəri. s. 93; Q.Abdullayev Göstərilən əsəri. s. 79.

M.R.Arunova və K.Z.Əşrəfyan birinci və ikinci Sam Mirzələri bir-birindən fərqləndirərək, II Sam Mirzə üsyanı ilə əlaqədar yeni və maraqlı arxiv materialları verirlər.⁷⁷ Məhəmməd xanla birləşən II Sam Mirzə Azərbaycana Cənubi Dağıstana və İranın şimal əyalətlərinə göndərdiyi məktublarında əsas məqsədinin Səfəvi taxtının qanuni varisi kimi hakimiyyəti Nadirin əlindən almaq olduğunu bildirdi. Təbliğat nəticəsində Sam Mirzə Şirvan, Dərbənd və Tabasaranda çoxlu tərəfdar toplaya bildi. Dərbəndə Nadirin təyin etdiyi hakim Məhəmməd Əliyə qarşı qiyam

qalxdıqda, sonucda Nadirdən kömək istədi. Nadir Şamaxı hakimi Heydər xana Dərbəndə kömək göstərmək əmrini verdi. Şabran və Dərbənd arasınada Heydər xana yetişən Şirvan üsyançıları onun qoşununu məğlub edib özünü də öldürdülər.⁷⁸ Bundan sonra Ağsunu ələ keçirən üsyançılar Sam Mirzəni şəhərə dəvət etdilər. Məhəmməd xanla Yeni Şamaxıya gələn Sam Mirzə Nadirin qoyduğu bütün vergiləri ləğv etdi və yüngül vergilər müəyyənləşdirdi. Üsyançılar qələbə xəbəri nəticəsində xalq çıxışları çox geniş ərazini–Xəzər dənizindən Gəncəyə qədər bölgələri əhatə etdi. Nadir Dərbəndə köməyə göndərdiyi Təbriz hakimi Aşur xan və Gəncə hakiminin qoşunlarını da Sam Mirzə məğlubiyyətə uğratdı.⁷⁹ Şirvan üsyanı nəticəsində Şimali Azərbaycanın böyük hissəsi, Şirvan, Qarabağ və Gəngəyədək ərazi üsyançıların əlinə keçdi və Sam Mirzə İran şahları kimi xələk qoyaraq fərmanlar verməyə başladı. Türkiyə ilə hərbi əməliyyatlara başı qarışan Nadir Şirvan üsyanını yatırmaq və Sam Mirzənin tərəfinə keçən Dərbənd hakimi Məhəmməd Əlini cəzalandırmaq üçün oğlu Nəsrullah Mirzə və Fətəli xanı qoşunla Azərbaycana göndərirdi. Türkiyə ilə hərbi əməliyyatların qızğın bir vaxtında Nadir daha təhlükəli saydığı Şirvan üsyanını yatırmaq üçün öz hərbi düşərgəsindən də Nəsrullah Mirzəyə kömək göndərmək qərarına gəldi. Nəsrullah Mirzənin Fətəli xan başda olmaqda Azərbaycana göndərdiyi 3 minlik ordusunu da Muğan düzündə Sam Mirzə məğlubiyyətə uğratdı.⁸⁰ Bu məğlubiyyətdən sonra Nadirin göstərişi ilə Nəsrullah Mirzə özü 20 minlik qoşunla Muğan düzünə gəldi. Ağsu yaxınlığında, Şah bağı adlı yerdə baş verən döyüşdə Sam Mirzə məğlubiyyətə uğrayıb Ağsu qalasına çəkildi, yaralanmış Məhəmməd xan isə Dağıstana qaçdı. İran qoşunları qalanı mühasirəyə aldı. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Sam Mirzə kiçik dəstə ilə, çox ehtimal ki, milli azadlıq hərəkatına başçılıq edən gürcü feodalı Qivi Amilaxbari ilə birləşmək üçün

⁷⁷ M.R. Arunova, K.Z.Əşrafyan, Göstərilən əsəri. s. 213.

⁷⁸ Əliyev F.M. Göstərilən əsəri. s. 175.

⁷⁹ Yəni orada.

⁸⁰ Yəni orada. s. 178.

Gürcüstana qaçdı.⁸¹ Ağsunu ələ keçirən İran qoşunları böyük qırğın və talançılıq törətdilər. Sam Mirzəni ələ keçirən Gürcüstan hakimi Teymuraz onu Nadir şahə təhvil verdi və gözləri çıxarılaq Sam Mirzə Qarsa sürgün edildi.⁸² Nadir Kaxetiya hakimi Teymurazın əməyini yüksək qiymətləndirib onu Koxetiya çarı elan etdi, əvvəllər Gəncə bəylərbəyliyinə daxil olan Qazax və Borçalı mahallarını onun idarəsinə verdi.⁸³

Sam Mirzənin ölümündən sonra sağ qalan Şirvan üsyançıları başqa bir yalançı şahzadənin, Səfi Mirzənin ətrafında birləşməyə başladılar. Türkiyə əlaltısı olan Səfi Mirzə Şirvan üsyanının qızğın vaxtında, 1744-cü ilin əvvəllərinə türk qoşunlarının müşayəti ilə Nadir şah dövlətinin şimal-qərb sərhədlərində peyda oldu. İran tarixçisi Rzaqulu xan Hidayətin məlumatına görə, əsl adı Məhəmməd Əli olan Səfi Mirzə Kirmanın Rəfsancan dairəsindən idi.⁸⁴ Səfi Mirzəni Səfəvi taxtına çıxarmaq vədini verən Sultan Mahmud onu 20 minlik qoşunla Əhməd Paşa başda olmaqla 70 minlik türk qoşunun yerləşdiyi Qarsa göndərirdi. Əhməd Paşa sultanın

adından Dağıstan hakimlərinə, Şirvan və Dərbənd feodallarına məktublar göndərərək Səfi Mirzəni müdafiə etməyə çağırırdı. Azərbaycan və Gürcüstan ərazisinin bir hissəsi də ona qoşuldu.⁸⁵ Nadir şah türk qoşunlarının Qarsdan Qafqaza daxil olmasının qarşısını almaq üçün böyük qoşunla Qarsa doğru hərəkət edərək Əhməd Paşadan yalançı şahzadənin təhvil verilməsini tələb etdi. Rədd cavabı alan Nadir Qars qalasını mühasirəyə aldı. Türkiyədən yardım almayan Əhməd paşa Nadirlə sülh danışıqlarına başladı və sultan sarayından cavabı gözləmədən Nadir qışı keçirmək üçün Bərdəyə qayıtı.⁸⁶

Səfi Mirzənin taleyi ilə bağlı tarixşünaslıqda müxtəlif fikirlər vardır. İ.P.Petruşevskiy belə hesab edir ki, Nadirin qoşunları onu məğlub etmiş, Səfi Mirzənin özünü isə ələ keçirmişdi.⁸⁷ K.Z.Əşrafyanın fikrincə, Səfi Mirzə ələ keçirilərək Türkiyəyə göndərilmişdi.⁸⁸ F.M.Əliyev arxiv sənədləri əsasında müəyyənləşdirmişdir ki, Səfi Mirzə Türk sultanının sarayında ən azı 1749-cu ilə qədər saxlanmışdı və Türkiyə onu İranda taxta çıxarmaq üçün əlverişli məqam gözləməkdə idi.⁸⁹

⁸¹ Петрушевский И.П. Упадок феодального общ-ва... с. 32.

⁸² Хроника войн Джара, с. 40.

⁸³ Butkov P. Göstərilən əsəri. s. 136.

⁸⁴ Əliyev F.M. Göstərilən əsəri. s.190.

⁸⁵ Петрушевский И.П. Очерки..., с. 335.

⁸⁶ Əliyev F.M. Göstərilən əsəri. s.194.

⁸⁷ Петрушевский И.П. Упадок феодального общ-ва... с.325.

⁸⁸ M.R. Arunova, K.Z.Aşrafyan, Göstərilən əsəri. s.176.

⁸⁹ Əliyev F.M. Göstərilən əsəri. s. 194-195.

Səfi Mirzənin üsyan oyunu ərəfəsində Nadir şah qarşı Şəkidə xalq azadlıq hərəkatı başladı. Şəkidə İran hakimiyyətinə qarşı xalq çıxışlarına başlanmasının əsas səbəbi Nadirin nümayəndəsi Məlin Nəcəfin zülm və özbaşınalığı olmuşdu. Məlik Nəcəfin özbaşınalıkları haqqında Azərbaycan salnaməçiləri Kərim Ağa Fateh və Hacı Seyid Əbdülhəmid ətraflı məlumatlar verirlər.⁹⁰ Nəcəfin özbaşılığından Nadirə gələn şikayətlərdən ehtiyatlanan şah, Şəki əhalisinə öz nümayəndələrini onun yanına göndərməyi təklif edir. Hacı Çələbi Nadir tərəfindən Şəki mahalının vəkili təyin edildi və xüsusi fərmanla Məlik Nəcəfə Çələbinin razılığı olmadan vergi qoymaq qadağan edildi.⁹¹ Bu 1741-ci ilin sonunda baş vermişdi. Hacı Çələbinin vəkil təyin edilməsini Azərbaycan xalqının Nadir üzərində mənəvi qələbəsi kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı. Hacı Çələbinin Nəcəfin işlərinə açıq şəkildə müdaxilə etməsi sonucunun şikayətlə Nadirə müraciət etməsinə səbəb oldu. Nəcəfə Çələbinin şah fərmanlarının icrasına, vergilərin toplanmasına mane olmasını bildirdikdə, Nadir təcili olaraq Hacı Çələbini hüzuruna çağırtdı. Hacı Çələbi boğazında edam kəndiri olsada cəsarətlə məlik Nəcəfin özbaşınalıklarını, vergiləri qeyri-qanuni artırmasını Nadirə birdirib şahı günahkar olmadığına inandırtdı və daha geniş səlahiyyətlərlə geri qayıtdı.⁹² Bundan sonra Nadir öz əmirlərinə demişdir ki, mənim hüzurumda heç kəs ağzını açmağa cəsarət etmir, nuxalı Çələbi isə boğazında kəndir öz fikrini bildirməkdən çəkinmədi. Görərsiniz o nə isə bir iş törədəcək, mən heç vaxt yanılmıram.⁹³

Doğrudan da Nadir səhv etməmişdi. Şəkiyə qayıdan Çələbi Nəcəf üzərinə nəzarəti daha da gücləndirdi. Məlik Nəcəf yenidən şikayətlə Nadirə müraciət etməyə başladı. Hacı Çələbi nüfuzlu adamları öz ətrafına toplayaraq Məlik Nəcəfi öldürdü.⁹⁴ Türkiyə ilə müharibədə yaranmış müvəqqəti sakitlikdən istifadə edən Nadir soyuq qısa baxmayaraq şəkiliyə üsyanını yatırmaq qərarına gəldi. Hacı Çələbi isə bu müddət ərzində ciddi hazırlıq işləri görərək Gələsən-Görəsən qalasında müdafiə qurmuşdu. 1744-cü ilin noyabrında Nadir şah Hacı Çələbiyə qarşı yürüşə başladı. Yolların keçilməz olduğu üçün Nadir ordunun çox hissəsini və artilleriyanı Daşbulaq kəndində qoyaraq, 15 minlik seçmə qoşunla Gələsən-Görəsən qalasına yaxınlaşdı.⁹⁵ 1744-cü ilin 29 noyabrında baş vemiş ilk döyüşdə məğlub olan İran qoşunları geri çəkilməyə məcbur oldu. Şəki üsyançıları İran qoşunlarını qovaraq

⁹⁰ Керим Ага Фатех. Краткая история Шекинских ханов; Хаджи Сеид Абдулгамид. Родословная Шекинских ханов. См- Изистории Шекинского ханства. Баку, 1958.

⁹¹ Kerim Ağa Fateh. Göstərilən əsəri. s. 45.

⁹² Yənə orada. s. 46.

⁹³ Yənə orada. s. 46.

⁹⁴ Leviatov V.N. Göstərilən əsəri. s. 114.

⁹⁵ Kerim Ağa Fateh. Göstərilən əsəri. s. 47.

çoxlu qənimət ələ keçirdilər, geri çəkilməyə isə Nadir özü çətinliklə ölümdən xilas olmuşdu.⁹⁶ P.Butkovun məlumatına görə 1745-ci ilin əvvəlində Nadir yenidən Şəkiyə hərəkət etdi.⁹⁷ Nadirin təslim olmaq tələbini Hacı Çələbi qətiyyətlə rədd etdi. Qalanı bir ay mühasirədə saxlasada onu ələ keçirə bilməyən Nadir yenidən Muğana çəkilməyə məcbur oldu. Uzun müddətli mühasirə nəticəsində üsyançıların ərzağı tükəndiyi üçün Hacı Çələbi Nadirin hakimiyyətini tanımağa məcbur oldu. 1746-cı ilin martında Hacı Çələbi tabeçilik bildirdi. Nadir şah məlik Cəfəri Şəkinin yeni hakimi, Hacı Çələbini isə vəkili təyin etdi. Bu heç də Hacı Çələbinin məğlubiyyəti demək deyildi, çünki əgər belə olsaydı, Nadir şah xüsusi fərmanla Hacı Çələbini vəkil təyin etməzdi.⁹⁸ Hacı Çələbinin bu müstəqilliyi sonra Şəki xanlığının özülü oldu.

XVIII əsrin I rübündə Səfəvilər dövləti olduqca zəifləmiş, ölkəni xalq çıxışları bürümüş, qonşu ölkənin işğalçı planlarının mərkəzinə çevrilmişdi. 1722-ci ildə əfqan üsyançılarına qarşı heç bir tədbir görə bilməyən şah Hüseyn Səfəvi taxt-tacından əl çəkərək hakimiyyəti üsyançıların rəhbəri Mir Mahmuda vermişdi. Paytaxt İsfahan şəhəri üsyançıların tabeçiliyinə keçmişdi. Şahzadə Təhmasib özünü şah elan etsədə İsfahanı almaq üçün heç bir tədbir görə bilmirdi.

Səfəvi dövləti tərkibinə 4 bəylərbəyilik kimi daxil olan Azərbaycanda da xalq kütlələrinin çoxsaylı üsyanları olmuşdu, Hacı Davudun başçılığı ilə Şirvanda olan üsyan qalibiyyətlə nəticələnmişdi. Mərkəzi hakimiyyətin göndərdiyi qüvvələr məğlub edilmişdi.

XVIII əsrin I rübündə qonşu dövlətlər olan Osmanlı imperiyası və Çar Rusiyası Azərbaycan ərazisini tutmaq üçün açıq fəaliyyətə başlamışdılar. Azərbaycanın bol təbii sərvəti, ticarət yollarının üzərində yerləşməsi və böyük hərbi-strateji mövqeyi hər iki ölkəni bu ərazini tutmaq üçün mübarizəyə sövq etdi. Hər iki ölkənin Azərbaycana olan yürüşlərinin nəticəsi olan 1724-cü il İstanbul müqaviləsi ilə Azərbaycan ərazisi 4 yerə bölüşdürülmüşdü. Xəzəryanı vilayətlər Çar Rusiyasının, Azərbaycanın əsas hissəsi Osmanlı imperiyasının, az bir hissəsi isə şah II Təhmasibin nəzarətinə keçmişdi. Müqaviləyə əsasən Şirvan yarım müstəqilliyi yaradılaraq Hacı Davudun idarəçiliyinə verilmişdi. Belə bir şərait

⁹⁶ Əliyev F.M. Göstərilən əsəri. s.201-202.

⁹⁷ Butkov P. Göstərilən əsəri. s. 231.

⁹⁸ Хроника войн Джара, с. 42-43.

bu torpaqları birləşdirə biləcək yeni qüvvələrin meydana çıxmasını zəruriləşdirmişdi. Bu qüvvənin başında Nadirqulu xan Afşar dura bildi və uzun illər qanlı mübarizələrdən sonra parçalanmış Səfəvi dövlətini birləşdirərək, 1736-cı ildə taxta çıxmaqla yeni bir imperiya yaratmışdı.

Yuxarıda Nadir şahın fəaliyyətini qismən də olsa izləmişik. Onun bir sərkərdə və bir şah kimi fəaliyyəti barədə bir sıra ümumiləşdirici nəticələri qeyd etməyi lazım bilirik. Birinci, Nadir şah «seçilənə» qədər Azərbaycan və İran torpaqlarını işğalçı və üsyançılardan azad edən bir sərkərdə, bir qəhrəman kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə o, nəinki qoşun hissələrinə, eləcə də yerli xalqa münasibətdə xeyli mülayim rəfdar etmişdir. Məhs bu cür rəfdar onun şah seçilməsinə şərait yaratmışdır. Şah seçildikdən sonra isə Nadir artıq dövlət başçısı kimi hərəkət etmək məcburiyyətində qalaraq dövləti möhkəmlətmək üçün bir sıra tədbirlər görməyə məcbur olmuşdu.

Nadir şah görkəmli sərkərdə olduğu kimi, görkəmli dövlət başçısı idi. Onun inzibati siyasəti, aqrar islahatı, vergi siyasəti və dini islahatı dövlətin möhkəmlənməsinə yönəlmiş böyük tədbirlərdən ibarətdir. Nadir şahın inzibati siyasəti əsasən mərkəzdənqaçma meyillərinin aradan qaldırılmasına, inzibati idarəçiliyin mərkəzləşməsinə xidmət edirdi. Bir sıra inzibati vahidlərin birləşdirilməsi, əyalət və vilayət başçılarının dövlət xəzinəsindən maliyyələşdirmə prinsipi hakimlərin mərkəzi hakimiyyətdən aslı vəziyyətə düşmələrinə şərait yaradırdı. Vilayət hakimlərinin əsil-nəcabətinə görə deyil, şahı sədaqətinə, dövlətə göstərdiyi xidmətlərinə əsasən təyin olunması mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsi baxımından böyük addım idi.

Nadir şahın aqrar islahatının əsas qayəsi ağır müharibələr nəticəsində dağılmış kənd təsərrüfatının, əkinçiliyin, bir sözlə iqtisadiyyatın bərpasına və inkişafına xidmət edirdi. Uzun sürən müharibələr və üsyanlar XVIII əsrin 30-cu illərində Səfəvilər dövlətinin əsasən isə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının və şəhərlərin tənəzzülünə səbəb olmuş əhalinin sosial vəziyyətini olduqca pisləşdirmişdi. Torpaq münasibətlərinin və vegi sisteminin nizama salınması dövrün vacib məsələlərindən biri idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şahın aqrar islahatı gözəlinilən nəticəni vermədi. Dövləti möhkəmləndirmək və işğalçı müharibələr aparmaq üçün Nadir şah çoxsaylı qoşun saxlamaq məcburiyyətində idi. Bu qoşunlara və eləcə də dövlət çinovniklərinə dövlət xəzinəsindən verilən nəqd pul xəzinənin boşalmasına səbəb olmuşdu. Xəzinəni artırmaq üçün isə Nadir rəiyyətdən alınan vergiləri artırmaq məcburiyyətində qalırdı. Bu da şübhəsiz

xalq kütlələrinin sosial-iqtisadi vəziyyətini xeyli pisləşdirmişdi. Nadir şah Hindistana yürüş edib xeyli qənimətlə geri qayıtsada bu əhalinin vəziyyətini heç də yüngülləşdirmədi. Çünki, ələ keçirilən qənimətin əksər hissəsi xəzinəyə daxil edilmədi, Nadirin şəxsi xəzinəsinə yerləşdirilərək ölü kapitala çevrildi.

Nadir şahın dini islahatının mahiyyətinə gəlincə isə bu böyük bir addım kimi qiymətləndirilməlidir. Səfəvilərin şiəlik idialogiyasından isğifadə edərək hakimiyyətə gəlmələri faktiki olaraq dini iki yerə parçalamışdı. İslam dünyasında ideoloji ayrışeçkiliklə yanaşı qonşu islam dövlətləri arasında barışmaz düşmənçilik də yaratmışdı. Yüz illərlə davam edən ideoloji ayrışeçkilik eyni etnik kökdən olan və ya eyni dindən olan insanlar arasında fanatik düşmənçilik yaratmışdı. Bu dini ayrışeçkilikdən istifadə edən xristian dünyası daima qızıqdırıcı fəaliyyət göstərir, Osmanlılarla Səfəvilər arasında yaxınlaşmaya imkan vermirdilər. Belə bir şəraitdə Nadir şahın sünnü və şiə təriqətlərini birləşdirib orta məxrəcə gətirmək istəyi çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Düşmənçiliyin əsasında duran ideologiyanın aradan qaldırılması islam dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrin daha da güclənməsinə və xarici dövlətlərin müdaxiləsinin aradan çıxmasına səbəb olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şahın dini islahat keçməsi barədə tədqiqatçılar arasında bir sıra fikir ayrılıqları var və bu barədə yuxarıda geniş danışılmışdır. Fikrimizcə Nadir şahın dini islahatının əsas məqsədi Osmanlı dövləti ilə münasibətləri nizama salmaq, hər iki dövlət arasında uzun illər davam edən düşmənçiliyə son qoymaq idi. Bundan başqa Nadir şah yeni təriqətə keçməklə keçmiş Səfəvi dövləti ərazisində özünün və varislərinin hakimiyyətini qanuniləşdirmək istəyidir. Bu islahatla Nadir şah böyük iqtisadi və siyasi nüfuza malik olan şiə rühanilərinin mövqeyini zəiflətmək istəyirdir. Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən şiə rühaniləri öz əllərində küllü miqdarda vəqf torpaqları və əmlak cəmləşdirə bilmişdilər. Bu isə onların istədikləri vaxt dövlət siyasətinə müdaxilə etmələrinə imkan verirdi. Nadir şahın daxili və xarici siyasətində müəyyən səhvləri olsa da onu dini fanatizmdə və ya az inamda günahlandırmaq olmaz, onun dinə münasibəti əsasən dünyəvi səbəblərdən irəli gəlirdi. Bir sözlə Nadir şahın dini islahat keçirmək istəyi dövrünün böyük addımı kimi qiymətləndirilməlidir.

Nadir şahı bir dövlət xadimi kimi aşağıdakı şəkildə xarakterizə etmək olar. Nadir şahın fəaliyyətini bir neçə mərhələyə ayırmaq mümkündür. Nadirin ilk gəncliyi qaçaqlıqda keçmişdir. Sah II Təhmasibin yanında qulluğa başladıqdan sonra Nadir güclü və ağıllı, gözəl hərbi taktikaya malik olan bir sərkərdə kimi diqqəti cəlb edir. Bu mərhələdə o, həmişə

birinci olmağa və qalib gəlməyə can atır. Bu söyləri nəticəsində də Nadir itirilmiş torpaqları geri alaraq xalqın nəzərində bir qəhramana çevrilir. Xalqın əsasəndə ordunun nəzərində qəhramana çevrilən Nadir 1736-cı ildə özünün şah seçilməsinə nail olur. Artıq şah seçilən Nadir dövləti möhkəmləndirmək üçün əsl dövlət başçısı kimi islahatlar keçirir və dövlət maraqlarını üstün tutur.

Nadir şahın şahlıq dövrünü şərti olaraq iki mərhəyə bölmək olar, 1736-1742-ci və 1742-ci ildən sonra. Birinci mərhələdə Nadir şah əsasən dövlət işləri ilə məşğul olur, işğalçı yürüşləri apararaq Hindistini və digər yerləri tutaraq böyük hərbi qənimətlər ələ keçirir. 1742-ci ilin payızında Nadir şah oğlu Rzaqulunun göslərinin çıxarılması haqqında əmr verir. Bu hadisələr Nadir şaha çox pis təsir edir və o, ölümünə qədər əzab çəkir. Tədqiqatçıların bir qismi Nadir şahın əcazilliyini və qəddarlaşmasını bu hadisə ilə bağlayırlar. Nadir şahın bu əhval-ruhiyyəsi dövlət siyasətinə də təsir göstərir. Belə ki, vergilər vaxtı-vaxtında və tam ödənilməyəndə əhaliyə ağır işcəncələr verilir, bəzən isə vergilər artırılırdı. Sosial təbəqələr arasında narazılıq sonda sui-qəsdlərə və saray intiriqalarına səbəb olmuş, sonda Nadir şah belə bir sui-qəsdin qurbanı olaraq 21 iyun 1747-ci ildə çadırında öldürülmüşdü.⁹⁹

Nadir şahın ölümündən sonra əsasən hərbi güc nəticəsində birləşdirilmiş imperiya parçalandı, imperiya daxilində əmtəə-pul münasibətlərinin və iqtisadi əlaqələrin zəif olması dövlətin parçalanmasına səbəb oldu. Nadir şahın islahatları bəhrəsini vermədi.

⁹⁹ Məhəmməd Hüseyn Qüddusi. Nadir şah. s. 210.